

Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reactie en aanvulling*

I. LIPSCHITS

In de eerste aflevering van de *Bijdragen* voor 1976 heeft A. A. de Jonge in een artikel gewezen op de lacunes in de beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen¹. Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. In zijn voordracht op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van oktober 1974, waarvan de tekst in de *Bijdragen* is afgedrukt, heeft Daalder duidelijk gemaakt dat op het terrein van de Nederlandse partijgeschiedenis voor de historici nog veel te doen valt². De Nederlandse historici zijn zich overigens hiervan wel bewust³, maar het is nuttig er af en toe eens aan herinnerd te worden. In dat opzicht heeft De Jonge met zijn artikel goed werk verricht.

Mijn reactie op dat artikel is echter niet slechts een 'blijk van waardering'. Met de strekking van het artikel ben ik het volledig eens: de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen vertoont vele lacunes en er is op dit terrein nog veel werk te doen voor historici. Ik vind echter dat De Jonge een te somber beeld schetst, zowel van wat er gedaan is als van wat gedaan wordt. Daarnaast ben ik het met een aantal van zijn kwalificaties van verschenen werken niet eens en wil ik mijn kwalificaties daar tegenover stellen. Om een mogelijke discussie te vergemakkelijken volg ik de indeling van het artikel van De Jonge.

DE INLEIDING

De Jonge schrijft in de inleiding van zijn artikel dat in het buitenland veel wordt gepubliceerd over de geschiedenis van de politieke partijen. Dit heeft hem op het idee gebracht de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen te inventariseren.

Wat betreft het buitenland geeft De Jonge de eerste prijs aan West-Duitsland. Inderdaad is de door de 'Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien' (Bonn) verzorgde reeks uitgaven zowel kwantitatief als kwalitatief indrukwekkend. Ook buiten deze reeks wordt veel over de politieke partijen in de Bondsrepubliek gepu-

* Dit artikel is geschreven in samenwerking met mejuffrouw C. C. de Beer, documentaliste van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Mej. De Beer heeft de eerste selectie gemaakt van de titels van boeken en artikelen, die hieronder worden genoemd.

1. A. A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) i, 94-105.

2. H. Daalder, 'Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC (1975) ii, 226-247; de hier bedoelde opmerkingen staan op blz. 239-240.

3. Zoals onder meer blijkt uit het 'Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis. Samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen' (Amsterdam, 1974) 25, 84, 86-87.

I. LIPSCHITS

bliceerd. De Jonge geeft een aantal voorbeelden⁴. Voor de Verenigde Staten en Engeland noemt De Jonge de partijgeschiedenis veel minder gevarieerd. Voor twee-partijstelsels kan men ook moeilijk anders verwachten. Hieruit moet men echter niet de conclusie trekken dat er niet veel gepubliceerd zou worden over de Engelse en de Amerikaanse partijen⁵. De Jonge schrijft dat in Frankrijk 'alleen de Communistische Partij uitvoerig aandacht schijnt te krijgen' (94) en dat er nog heel wat terrein braak ligt voor de geschiedschrijving over de Franse partijen. Op dit punt wil ik enige nuancering aanbrengen: in Frankrijk wordt uitvoerig over de Communistische Partij gepubliceerd⁶, maar die andere partijen worden beslist niet verwaarloosd⁷.

Evenals De Jonge beperk ik me tot deze drie West-Europese landen en de Verenigde Staten. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat interessante studies zijn verschenen over de geschiedenis van politieke partijen in een aantal andere landen, met name over politieke stelsels waarvoor politicologen bijzondere belangstelling hebben: België, Zwitserland, Libanon, Israël, Afrikaanse en Oost-Europese staten.

Van de onderzoek-instellingen, waar men de parlementaire geschiedenis en de geschiedenis van de politieke partijen bestudeert, noemt De Jonge slechts die in Bonn. Het is on-

4. In noot 2 noemt De Jonge 'de meest recente' werken. De door hem genoemde boeken zijn gepubliceerd in de jaren 1971 t/m 1973. Het zijn beslist niet de meest recente. Om misverstanden te voorkomen en om te laten zien dat er sprake is van een onophoudelijke stroom van publikaties, vul ik het lijstje aan: K. Brandis, *Der Anfang vom Ende der Sozialdemokratie. Die SPD bis zum Fall des Sozialistengesetzes* (Berlijn, 1975); H. Fenske, *Strukturprobleme der deutschen Parteiengeschichte. Wahlrecht und Parteiensystem von Vormärz bis heute* (Frankfurt am Main, 1974); K. J. Germer, *Von Grotewohl bis Brandt. Ein dokumentarischer Bericht über die SPD in den ersten Nachkriegsjahren* (Landshut, 1974); E. Lieberam, *Bundestagsparteien im politischen Machtmechanismus der BRD* (Berlijn, 1974); S. Miller, *Die SPD vor und nach Godesberg* (Bonn, 1974); A. Mintzel, *Die CSU. Anatomie einer konservativen Partei, 1945-1972* (Opladen, 1975); H. Pothhoff, *Die Sozialdemokratie von den Anfängen bis 1945* (Bonn, 1974); J. Raschke, *Innerparteiliche Opposition. Die Linke in der Berliner SPD* (Hamburg, 1974); H. W. Schmollinger en R. Stöss, *Die Parteien und die Presse der Parteien und Gewerkschaften in der Bundesrepublik Deutschland, 1945-1974. Materialien zur Parteien- und Gewerkschaftsforschung* (München, 1975). En ook die stroom rijst al meer en meer.

5. Voor de Verenigde Staten noemt De Jonge in noot 3 enkele 'recente werken', die tussen 1966 en 1970 zijn verschenen. Ook dit lijstje moet worden aangevuld. In de eerste plaats moet dan worden genoemd het onder leiding van A. M. Schlesinger Jr. samengestelde, vierdelige (3544 blz.) werk *History of U.S. Political Parties* (New York, 1973), dat de periode 1789-1972 beslaat. Daarnaast nog: P. T. David, *Party Strength in the United States 1872-1970* (University Press of Virginia, 1972); J. L. James, *American Political Parties. Potential and Performance* (Londen, 1971); J. T. Main, *Political Parties before the Constitution* (Chapel Hill, 1973); J. G. Stewart, *One last Chance. The Democratic Party, 1974-1976* (New York, 1974); J. L. Sundquist, *Dynamics of the Party System. Alignment and Realignment of Political Parties in the United States* (Washington, 1973). Eenzelfde opmerking geldt voor de voor Engeland door De Jonge genoemde werken.

6. In de jaren 1974 en 1975 onder meer: Y. le Braz (ps.), *Les rejetés. L'affaire Marty-Tillon. Pour une histoire différente du PCF* (Parijs, 1974); S. Guisburg, *Raymond Lefèvre et les origines du communisme français* (Parijs, 1975); A. Harris en A. de Sédouy, *Voyage à l'intérieur du parti communiste* (Parijs, 1974); G. Marchais, *La politique du Parti communiste français* (Parijs, 1974); J. L. Mingalon, *La Nouvelle Vague du parti communiste* (Parijs, 1975).

7. Enkele titels: P. Avril, *U.D.R. et Gaullistes* (Parijs, 1971); J. F. Bizot, *Anatomie du parti socialiste* (Parijs, 1975); F. Borella, *Les partis politiques dans la France d'aujourd'hui* (Parijs, 1973); J. Charlot, ed., *Les partis politiques* (Parijs, 1971); G. Nania, *Le PSU avant Rocard* (Parijs, 1973); R. Quilliot, *La S.F.I.O. et l'exercice du pouvoir, 1944-1958* (Parijs, 1972).

GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

getwijfeld de meest bekende, maar zeker niet de enige instelling waar wetenschappelijk onderzoek op dit terrein wordt verricht. In vele landen bestaan overeenkomstige instellingen, in sommige meer dan één. Zo is er in de Verenigde Staten behalve het 'International Comparative Political Parties Project' (Northwestern University) ook het 'Parliamentary Parties Project' (University of Wisconsin). In enkele landen wordt onderzoek naar de geschiedenis van politieke partijen verricht in centra, waar de historicus dat wellicht niet zou verwachten; in Frankrijk bijvoorbeeld de 'Fondation Nationale des Sciences Politiques', die al tientallen jaren lang een schitterende serie *Cahiers* uitgeeft met onder meer studies over politieke partijen in verschillende landen. In enkele centra houdt men zich bezig met meer gespecialiseerde onderwerpen, bijvoorbeeld aan de Universiteit van Saarland waar Walter Lipgens met zijn staf een uitvoerig onderzoek verricht naar het beleid van de politieke partijen in West-Europese landen inzake de Europese integratie.

In Nederland is men op dit gebied niet geheel achtergebleven. Ik betreur het dat De Jonge dit niet vermeldt. Niet alleen omdat daardoor zijn informatie onvolledig is, maar ook omdat ik nu over eigen activiteiten moet gaan schrijven. Als 'politicoloog' aan het Amsterdamse Instituut voor Wetenschap der Politiek ben ik begonnen me bezig te houden met de theorie van de politieke partijen, als 'historicus' aan het Groninger Instituut voor Geschiedenis heb ik getracht die draad weer op te nemen. Dank zij een subsidie van ZWO en met steun van het College van Bestuur en van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen is in 1973 het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen opgericht. Dit Centrum heeft zich tot taak gesteld een documentatie van en over de Nederlandse politieke partijen aan te leggen ten behoeve van onderzoek over die partijen, een onderzoek dat overigens niet alleen door de staf van het Centrum wordt verricht⁸.

Het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen participeert in de Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis. Deze commissie coördineert het onderzoek van de parlementaire geschiedenis van Nederland in uitgebreide zin: naast de 'zuivere' parlementaire geschiedenis óók de bestudering van politieke partijen, pressiegroepen, politieke elite en de openbare mening. De commissie is multi-disciplinair (historici, juristen, politicologen) en inter-universitair (Utrecht, Nijmegen, Leiden, Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit, Groningen, Tilburg, Rotterdam). Binnen dit kader werkt het Centrum samen met enkele andere onderzoeksprojecten, onder meer met het 'Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog' (F. J. F. M. Duynstee, Nijmegen), het onderzoekproject inzake de politieke elite (N. Cramer, Leiden), het onderzoek naar de reacties in Nederland op de dekolonisatie van Nederlands-Indië (H. W. von der Dunk, Utrecht), het onderzoek naar de verrichtingen van de Nederlandse Staten-Generaal (H. Daalder, Leiden).

DE ALGEMENE OPMERKINGEN

De Jonge wil in zijn artikel een inventaris opmaken van de geschiedschrijving over de Nederlandse partijen. Hieraan laat hij enkele algemene opmerkingen voorafgaan.

In de eerste plaats stelt hij de vraag naar de kwaliteitsbeoordeling. Een geschiedwerk over een politieke partij moet naar zijn mening, althans in het ideale geval, minstens de

8. Zie voor een uitvoerig verslag van de activiteiten van het centrum en voor enkele resultaten van de werkzaamheden het *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976).

I. LIPSCHITS

volgende vijf onderwerpscategorieën bevatten: 1. de uitwendige geschiedenis van de partijorganisatie; 2. de door de partij ingenomen standpunten, zowel in het kader van de politieke ideeëngeschiedenis als vanuit het aspect van de invloed van die standpunten op de praktische politiek; 3. het optreden van de partij in vertegenwoordigende lichamen en eventueel in de regering; 4. de sociale samenstelling van ledenbestand en kiezersaanhang; 5. de mentaliteitshistorische factoren.

Dat is geen kleinigheid. Hoewel De Jonge na deze opsomming de eisen wat nuanceert en erkent dat geen enkele hem bekende studie er aan voldoet⁹, wordt toch de indruk gewekt dat een boek of artikel aan deze eisen moet voldoen wil het worden geclassificeerd als 'wetenschappelijk werk'. In ieder geval gebruikt De Jonge verder in zijn artikel de uitdrukking 'wetenschappelijk werk' zonder nadere uitleg¹⁰.

Ik vraag me af of het zinvol is dergelijke zware eisen te stellen. Of men handhaaft de gestelde eisen en dan is een uiterst magere inventarisatie vooraf gegarandeerd òf men handhaaft ze feitelijk niet en dan krijgen bepaalde werken een predicaat waarvan het twijfelachtig is of ze deze verdienen. De Jonge volgt de tweede weg, zoals ik nog zal aantonen.

In een tweede algemene opmerking geeft De Jonge aan wat voor soort inventarisatie hij in zijn artikel wil geven. Omdat ik juist op dit punt met hem van mening verschil, dient De Jonge hier volledig te worden geciteerd:

Wat ik hieronder wil geven is niet meer dan een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben en deze behandelen met wetenschappelijke oogmerken. Ik geef dus bepaald niet een bibliografie van alles, wat de geschiedenis der Nederlandse partijen betreft. Derhalve blijven in principe de volgende categorieën, die in zo'n bibliografie niet zouden mogen ontbreken, hier buiten beschouwing: a) ge-

9. Op blz. 95 schrijft De Jonge: 'Ik wil nog eens onderstrepen, dat deze vijfvoudige opsomming niet meer is dan een ideaaltypische norm om de kwaliteit van een werk te meten: geen enkel ons bekend werk - ook van buitenlandse schrijvers - voldoet volledig aan deze norm'.

10. Overigens geeft De Jonge ook geen omschrijving van het begrip 'politieke partij'. In de politologische literatuur worden tientallen verschillende definities gegeven. Ik geloof niet dat het mogelijk is een definitie van een politieke partij op te stellen, die alle functies en aspecten bevat en bovendien geldig is voor elke periode en voor ieder politiek stelsel. Het is volgens mij van belang een omschrijving van het begrip politieke partij te geven, die aan de volgende voorwaarden voldoet: 1. de omschrijving moet aangeven waarin een politieke partij zich onderscheidt van enig andere organisatie; 2. de omschrijving moet het mogelijk maken politieke partijen op verschillende niveaus te onderscheiden, voor Nederland bijvoorbeeld gemeentelijk, provinciaal en nationaal; 3. de omschrijving moet een vergelijking tussen politieke partijen in verschillende nationale stelsels mogelijk maken. Op basis van deze overwegingen kom ik tot de volgende omschrijving: een politieke partij is een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam. De woorden 'als zodanig' zijn ingevoegd, omdat het regelmatig voorkomt dat groepen en organisaties (vakbeweging, vrouwen-organisaties, radio-omroepen) zich inspinnen namen van bepaalde personen op kandidatenlijsten te krijgen zonder 'als zodanig' een dergelijke lijst bij de Kiesraad in te dienen. Dergelijke groepen en organisaties zijn pressiegroepen binnen de politieke partijen. Ik ben me bewust dat deze omschrijving van een politieke partij voor historici - en niet alleen voor hen - problematisch is. Zo zijn er in mijn opvatting geen politieke partijen als er geen volksvertegenwoordigend lichaam is. Zie: I. Lipschits, 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid', *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976) 197-212.

GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

schiedwerke van meer algemene aard, waarin onder andere ook partijen behandeld worden (bijvoorbeeld werken over de parlementaire geschiedenis, over de arbeidersbeweging, over de geschiedenis van het katholicisme etc); b) levensbeschrijvingen van vooraanstaande partijleiders; c) al die werken, die zelf geen wetenschappelijke partijgeschiedschrijving zijn, doch wel de bronnen daartoe vormen: memoires, autobiografieën en andere ego-documenten van partijpolitici; geschriften waarin de partijgeschiedenis met polemische oogmerken behandeld wordt; en verder gedenkboeken en die partijgeschiedenissen, die men het best als 'stichtelijke lectuur' kan betitelen: geschriften die niet zozeer de historische objectiviteit willen dienen als wel de jeugdige partij-aanhang vertrouwd maken met 'der vaderen erfdeel' (95-96).

Deze afbakening vind ik veel te eng. Op deze wijze wordt een aanzienlijke hoeveelheid literatuur buiten de inventarisatie van Nederlandse partijgeschiedschrijving gehouden. Naar mijn mening moeten de grenzen veel ruimer worden getrokken. Hier lopen de ideeën en de opzet van De Jonge en van mij volledig uiteen. Onze artikelen moeten dan ook niet tegenover elkaar worden gezet, maar naast elkaar worden gelegd, met als uitzondering die gevallen, waarin ik - uitgaande van de criteria van De Jonge - meen dat hij boeken en artikelen ten onrechte in zijn inventarisatie heeft opgenomen dan wel daaruit heeft weggelaten.

Intussen zit ik wel met de moeilijkheid dat het ook mij niet lukt in een artikel een echt brede inventarisatie te geven. Dit echter niet door gebrek aan materiaal, maar juist door de overvloed. Per 31 december 1975 waren in de systematische catalogus van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 11.000 titels van boeken en artikelen opgenomen. Daaruit zal ik een zeer beperkte selectie maken als aanvulling op de inventarisatie van De Jonge, me zoveel mogelijk aansluitend bij zijn rubricering. Voor de liefhebber is de systematische catalogus uiteraard op het Centrum te raadplegen¹¹.

VERGELIJKENDE STUDIES

In zijn inventarisatie onderscheidt De Jonge verschillende rubrieken, waarvan de vergelijkende studies de eerste vormen. Deze rubriek wordt in drie groepen onderverdeeld: 1. vergelijking tussen Nederlandse en buitenlandse partijen; 2. algemene vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen; 3. vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen.

Voor de eerste groep vond De Jonge slechts één boek, dat van Verkade¹². Daarnaast moet zeker het werk van J. J. de Jong genoemd worden¹³. In de dissertatie van De Jong worden de politieke partijen in een breder kader gezet dan bij Verkade. Bovendien vullen de twee boeken elkaar aan. De Jong behandelt de politieke partijen van Engeland, Frankrijk, België en Nederland, Verkade die van België, Nederland en Duitsland.

In deze groep moeten ook de verzamelwerken of *readers* worden geplaatst. Twee bekende verzamelwerken op het gebied van de politieke partijen zijn die van Dahl (waarvoor

11. Om de lezer een indruk te geven is in een aanhangsel bij dit artikel de indeling en de omvang van de rubrieken van de systematische catalogus opgenomen, zoals weergegeven in het *ibidem* 11-13 en 55-58.

12. W. Verkade, *Democratic Parties in the Low Countries and Germany. Origins and Historical Developments* (Leiden, 1965).

13. J. J. de Jong, *Politieke organisatie in West-Europa na 1800* ('s-Gravenhage, 1951).

I. LIPSCHITS

Daalder het hoofdstuk over Nederland heeft geschreven¹⁴) en die van Henig en Pinder (waarvoor Baehr het hoofdstuk over Nederland heeft geschreven)¹⁵. Zonder Baehr te kort te willen doen, mag wel bijzondere nadruk op de bijdrage van Daalder worden gelegd.

Men kan zich afvragen of dit wel werkelijk vergelijkende studies zijn. Verkade en De Jonge geven afzonderlijke hoofdstukken over de politieke partijen in de door hen behandelde landen zonder veel vergelijkingen tussen de landen. Daalder en Baehr behandelen uitsluitend de Nederlandse situatie. Daarom kunnen deze vier studies met evenveel recht in de tweede groep worden geplaatst.

In die tweede groep, de algemeen vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen, noemt De Jonge werken van Van Koetsveld, Cornelissen, Elout, Leih en Sinner¹⁶.

Met de vrij negatieve beoordeling van het boek van Van Koetsveld door De Jonge ben ik het volledig eens. Van Koetsveld liet zich door geen enkele vorm van objectiviteit hinderen; zijn partijdigheid is zo kleinzielig, dat ze belachelijk wordt. Eén voorbeeld. Van Koetsveld schrijft op bladzijde 458 over Domela Nieuwenhuis (die hij overigens niet in het persoonsregister opneemt):

De Socialisten maakten, in F. Domela Nieuwenhuis, hun eerste verschijning op parlementair terrein. Dat het een *parlementair* terrein was, werd door dien afgevaardigden uit Schoterland maar al te dikwijls vergeten. De rust in de gevangenis had de verderfelijke bacillen die in de vergaderzalen der volksmeetings de lucht verpestten niet kunnen doden. Wellicht was de toepassing der remedie van te korten duur geweest!

Het boek van Cornelissen wordt door De Jonge 'minstens even partijdig' (97) genoemd als dat van Van Koetsveld. Het is waar dat Cornelissen vanuit een rooms-katholieke visie schrijft, maar het is onjuist om zijn partijdigheid te vergelijken met die van Van Koetsveld. Met de door De Jonge gegeven beoordeling van het boekje van Elout ben ik het eens: in zijn soort een juweel. Voor het werk van Leih heb ik wellicht wat meer waardering dan De Jonge. De calvinistische meetlat, zo schrijft De Jonge (97), irriteert hem. Ik vind het juist boeiend en instructief als auteurs vanuit een expliciet gemaakte visie de Nederlandse politieke partijen beschrijven, ongeacht of die visie rooms-katholiek (Cornelissen) of calvinistisch (Leih) is. Over het boek van Sinner kan ik kort zijn: het is inderdaad onnauwkeurig.

Hiermee is de inventaris van De Jonge voor de tweede groep uitgeput. Aanvulling is noodzakelijk, omdat dit te schrale lijstje een totaal verkeerd beeld geeft. Ik zal me tot een aantal titels in alfabetische volgorde beperken.

14. R. A. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (Londen, 1966). Hierin: H. Daalder, 'The Netherlands. Opposition in a Segmented Society', 188-238, 417-425.

15. S. Henig en J. Pinder, eds., *European Political Parties* (Londen, 1969). Hierin: P. R. Baehr, 'The Netherlands', 256-281.

16. C. E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s.a.); A. J. M. Cornelissen, *Beginselen der Nederlandsche politieke partijen* (Nijmegen, 1935); C. K. Elout, *Onze politieke partijen* (tweede druk, Amsterdam, 1919; deze tweede druk is uitgebreider dan de door De Jonge opgegeven eerste druk van 1913); H. G. Leih, *Kaart van politiek Nederland* (Kampen, 1962); L. Sinner, *De wortels van de Nederlandse politiek. De tweeënveertig politieke partijen sinds 1848* (Amsterdam, 1973).

Banning¹⁷ behandelt de beginselen en doeleinden van het liberalisme, het rooms-katholicisme, het calvinisme, het socialisme en het communisme en schetst voor elk van die stromingen de partijpolitieke organisatie in Nederland. Couwenberg heeft veel gepubliceerd over de Nederlandse politieke partijen; in deze groep noem ik van hem *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief*¹⁸. In zijn eigen woorden is het een 'reflectie over het Nederlandse partijstelsel', waarbij nadruk wordt gelegd op het socialisme, het liberalisme en de christen-democratische politiek. De reeds genoemde bijdrage van Daalder (zie noot 14) zou ook in deze groep kunnen worden geplaatst. Daarnaast zijn er van dezelfde auteur twee andere studies, die hieronder vallen. In het deel 'Politiek' van het *Repertorium van de sociale wetenschappen* heeft Daalder het stuk over het politieke stelsel van Nederland geschreven, waarin hij een korte en schematische samenvatting geeft van het ontstaan en de ontwikkeling van de politieke partijen¹⁹. Voor het tijdschrift *Political Studies* schreef Daalder een Engelstalig artikel over de Nederlandse partijen²⁰. Ook Van Gelder²¹ geeft, zij het vanuit christelijk-historisch standpunt, een aardig overzicht. Bijzonder instructief is de *Parade der politieke partijen* van Hans²², dat vermoedelijk in 1937 is verschenen. Hans geeft een knappe schets van ontstaan en ontwikkeling der partijen. De journalist Dick Houwaart heeft een reeks boeken over de politieke partijen op zijn naam staan, onder meer een serie politieke jaarboeken. Ik zal me hier beperken tot zijn meer algemeen werk *Partijen op het eerste gezicht*, waarin na een vergelijkende analyse van de programma's informatie over alle partijen wordt gegeven²³.

Een unieke bundel is *Onze politieke partijen*²⁴. De bundel bestaat uit artikelen van C. E. van Koetsveld over de CHU, P. J. Troelstra over de SDAP, A. Brummelkamp over de ARP, A. Roodhuyzen over de Liberale Unie, A. C. A. Hoffman over de RKSP, W. C. A. van Vredenburg over de Nationaal-Historische Partij, H. P. Marchant over de Vrijzinnig-Democratische Bond, A. P. Staalman over de Christen-Democratische Partij en J. H. W. Q. ter Spill over de Vrij-Liberale Partij. In elk van deze artikelen wordt ingegaan op het ontstaan, de ontwikkeling en het program van de betrokken partij.

De Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het Gereformeerd Politiek Verbond, heeft in 1975 drie deeltjes *Partij en Politiek* uitgegeven²⁵. In het eerste deel worden, na een inleiding over de Grondwet, christen-democratie, SGP, GPV, VVD, christen-radicalisme en socialisme behandeld. In de twee andere delen worden de standpunten van de verschillende partijen besproken inzake een aantal problemen: sociale

17. W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen* (vierde druk, Arnhem, 1950).

18. S. W. Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief* ('s-Gravenhage, 1960).

19. H. Daalder, 'De politieke partijen', *Repertorium van de sociale wetenschappen. Politiek* (Amsterdam-Brussel, 1958) 217-238.

20. H. Daalder, 'Parties and Politics in the Netherlands', in: *Political Studies*, III (1965) 1-16.

21. J. W. van Gelder, *Politieke organisatie. Betekenis van de politieke partij. Wording en onderlinge verhouding van de huidige politieke partijen in Nederland* (Den Haag, 1963).

22. D. Hans, *Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland* (Putten, s.a.). Van dezelfde auteur: *Het Nederlandsche parlement. Korte schets onzer volksvertegenwoordiging* (Amsterdam-Arnhem, 1911.)

23. D. Houwaart, *Partijen op het eerste gezicht. De politiek in Nederland* (Amsterdam, 1971).

24. *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909).

25. *Partij en politiek. Een overzicht van enkele politieke stromingen en het kader waarin zij opereren* (drie delen, Groningen, 1975).

I. LIPSCHITS

wetgeving, welzijnszorg, milieu, onderwijs, financieel en economisch beleid, defensiebeleid en buitenlandse politiek. Het geheel wordt duidelijk vanuit Gereformeerd-Politiek standpunt behandeld. De bijdragen waren oorspronkelijk syllabi voor door het GPV georganiseerde kadercursussen. Eveneens geschreven vanuit het standpunt van het GPV zijn de drie delen van Verbrugh over de politieke partijen in Nederland²⁶. Verbrugh geeft een uitvoerige visie op de achtergronden en beginselen van negen partijen (VVD, PvdA, PSP, CPN, KVP, SGP, ARP, CHU en GPV), waarbij hij ook in 't kort de historische ontwikkeling schetst. Hier kan ik meteen wijzen op een andere serie, eveneens voor een bepaald - zij het totaal ander - publiek geschreven: de uitgaven van de Nederlandse Politieke Jongeren Contact Raad²⁷.

Ten slotte wil ik voor deze groep studies wijzen op een aantal studies van Van Tijn. In zijn dissertatie²⁸ vinden we vele gegevens over de politieke organisaties in Amsterdam in de jaren 1850-1880. Daarnaast heeft Van Tijn enkele artikelen van meer algemene aard geschreven, die voor het betrokken onderwerp van belang zijn²⁹.

Ik kom nu toe aan de derde, door De Jonge onderscheiden groep van vergelijkende studies: vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen. Voor deze groep geeft De Jonge de dissertaties van Kolff, Waltmans en Hoogendijk en een artikel van Daalder³⁰. Over het proefschrift van Kolff is De Jonge wel tevreden. De studie van Waltmans wordt uiterst negatief en in een onaangename toon door De Jonge beoordeeld, naar mijn gevoel niet geheel terecht. Over het boek van Hoogendijk verschill ik van mening met De Jonge; het voldoet zeker niet aan de hoge normen die De Jonge in het eerste deel van zijn artikel aan wetenschappelijke werken stelt. Het artikel van Daalder - op zichzelf goed - hoort niet in deze groep thuis.

Ook op dit gebied is er veel meer dan De Jonge in zijn inventaris opneemt en de niet-opgenomen werken zijn zeker niet van mindere kwaliteit. Het proefschrift van R. Cohen³¹ geeft een analyse van de samenwerking van socialistische partijen binnen de Europese Gemeenschap. Men kan er over twisten of dit boek in deze derde of in de eerste groep moet worden geplaatst, maar in ieder geval verdient het vermelding in de rubriek vergelijkende studies. Daalder heeft in een artikel de relatie tussen politieke partijen en de democratie

26. A. J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland, I, De niet-christelijke partijen: VVD, PvdA, PSP, CPN en fascistische stromingen* (Rotterdam, 1959); *idem, II, De christelijke partijen: KVP en SGP* (Rotterdam, 1962); *idem, III, De christelijke partijen: ARP, CHU, GPV* (Rotterdam, 1963).

27. Twee voorbeelden: *Politieke partijen. Functies, geschiedenis en toekomst. Met bijdragen van Lipschits, J. van der Meer, W. van Amerongen e.a.* (Utrecht, s.a.); *P. Riemersma, Tussen rood en blauw ... zit zóóóveel wit* (Amsterdam, 1971).

28. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965).

29. Zie de volgende bijdragen van Van Tijn in *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975): 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century' (560-589) en 'De wording van de moderne politieke partijorganisaties in Nederland' (590-601).

30. N. Kolff, *Over den invloed van politieke partijen op den Nederlandschen regeeringsvorm* (Amsterdam, 1931); H. J. G. Waltmans, *De Nederlandse politieke partijen en de nationale gedachte* (Sittard, 1962); F. A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam-Brussel, 1971); H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie' in *Acta Politica*, I (1965-1966) 172-196.

31. R. Cohen, *Socialisten in Europa. De samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese Gemeenschap, 1952-1972* (Antwerpen, 1974).

beschreven³². L. W. R. van Deventer behandelt in zijn boek³³ dezelfde materie, maar duidelijk tegen de achtergrond van het opkomende nationaal-socialisme. Zelf heb ik geprobeerd de beginselprogramma's van twaalf partijen (ARP, Boerenpartij, CHU, CPN, D'66, GPV, KVP, PPR, PSP, PvdA, SGP en VVD) op vier punten te vergelijken: confessioneel of niet, economische vrijheid of economische ordening, conservatief of progressief, democratie of dictatuur³⁴.

Tot deze groep van vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen behoren ook de bundels waarin verschillende partijvertegenwoordigers hun mening geven over bepaalde kwesties. Ook hiervan geef ik enkele voorbeelden. De werkgroep Oorlog en Vrede van de Gemeenschappelijke Dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht nodigde in 1970 acht politieke partijen uit hun standpunt over de defensie te geven. Het boekje bevat deze antwoorden met voor iedere partij de relevante passages uit het partijprogramma³⁵. Ongeveer dezelfde procedure volgde J. Reugebrink: hij stuurde een serie vragen op het terrein van de fiscale politiek ter beantwoording aan de fiscale experts van de fracties in de Tweede Kamer. De antwoorden zijn in het boek opgenomen en in een nabeschouwing legt Reugebrink een aantal verbanden³⁶. Vermaas volgde een andere methode: hij voerde vraaggesprekken met politici over de milieuproblematiek³⁷. Vragen en antwoorden staan in het boek afgedrukt. Dezelfde procedure werd gevolgd door Puchinger³⁸ en door Scheps³⁹. In beide boeken staat het streven naar partijvernieuwing -

32. H. Daalder, 'De politieke partijen en de democratie', *Het Gemenebest*, XV (1954-1955) 124-134.

33. L. W. R. van Deventer, *Het nationale kabinet. Schets der Nederlandsche partijen. Historische ontwikkeling van het parlementarisme en het vertegenwoordigend systeem van de Middeleeuwen tot de huidige fase* (Assen, 1934).

34. I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek* (Meppel, 1969), in het bijzonder 84-140.

35. *Enige politieke partijen t.a.v. defensie* ('s-Gravenhage, Kernvraag nr. 18, 1970). De partijvertegenwoordigers waren: J. H. Jansen voor de KVP, H. J. L. Vonhoff voor de VVD, Tj. Walburg voor de ARP, H. Kikkert voor de CHU, P. Dankert voor de PvdA en K. P. Bloema voor D'66. Van de CPN en de PSP werden geen reacties ontvangen.

36. J. Reugebrink, ed., *Politici van heden over belastingen van morgen* (Alphen aan den Rijn, 1970). De Tweede Kamerleden, die als fiscale experts van hun fractie de vragen beantwoordden, waren: H. A. C. M. Notenboom en M. W. J. M. Peijnenburg voor de KVP, E. L. Berg voor de PvdA, F. Portheine voor de WD, G. A. Kieft voor de ARP, W. Scholten voor de CHU, A. de Goede voor D'66, M. Bakker voor de CPN, H. Wiebenga en G. H. Slotemaker de Bruine voor de PSP, P. J. Janssen voor de PPR, C. N. van Dis voor de SGP, N. Verlaan voor de Boerenpartij en P. Jongeling voor het GPV.

37. R. Vermaas, *Opstaan tegen de ondergang* (Apeldoorn, 1972). Vermaas voerde gesprekken met de volgende personen (tussen haakjes de toenmalige partij binding): B. W. Biesheuvel (ARP), G. Th. Rothuizen (ARP), F. L. Polak (DS'70), J. C. Terlouw (D'66), C. J. F. Böttcher (VVD), B. van der Lek (PSP), N. C. de Ruiters (CHU), G. Zoutendijk (VVD) en D. de Zeeuw (KVP).

38. G. Puchinger, *Hergroepering der partijen?* (Delft, 1968). In dit boek van ruim 700 blz. worden de gesprekken weergegeven die Puchinger had met eenentwintig personen, niet allen partijpolitici. Er is een uitvoerig personenregister opgenomen, maar jammer genoeg is het zakenregister te beperkt: alleen de namen van de politieke partijen zijn als trefwoorden opgenomen.

39. J. H. Scheps, *Twaalf over drie* (Apeldoorn, 1972). Na een korte inleiding worden de gesprekken weergegeven die Scheps voerde met H. Algra (ARP), C. J. van Mastrigt (CHU), J. A. Nagtegaal (D'66), F. L. Polak (DS'70), P. Jongeling (GPV), W. F. J. I. Nuyens (KVP), P. A. Burggraaf (PSP), H. Kombrink (PvdA), A. van der Louw (PvdA), G. E. van Walsum (PvdA), D. Coppes (PPR) en H. van Someren-Downer (VVD). Er is een zeer uitvoerig (30 blz.), maar uiterst moeilijk toegankelijk register opgenomen.

I. LIPSCHITS

welk streven in 1966 en in de daarop volgende jaren met veel elan werd ingezet - centraal. De historicus Puchinger behandelt dit probleem in een veel breder kader dan de journalist-politicus Scheps⁴⁰.

CONFESSIONELEN

Voor de geschiedschrijving over de rooms-katholieke partij-organisaties signaleert De Jonge een bijna totale armoede: met het artikel van Manning⁴¹ zou de wetenschappelijke geschiedschrijving van RKSP en KVP zijn uitgeput. De Jonge noemt voor deze politieke stroming nog slechts boeken van Witlox en van Steenhoff⁴², maar deze zijn volgens hem te weinig ter zake doende (Witlox) of te onkritisch om wetenschappelijk te mogen worden genoemd (Steenhoff).

Het is inderdaad armoede geblazen op dit terrein, maar toch niet zo erg als De Jonge het voorstelt. Met zijn oordeel over het boek van Steenhoff ben ik het eens, met dat over het werk van Witlox niet. Het in 1969 verschenen derde deel van Witlox loopt inderdaad slechts tot 1870, dus, zoals De Jonge schrijft, 'tot ruim een kwart eeuw voor de oprichting van de RKSP'. Hierbij twee opmerkingen. Indien men zo formalistisch wil zijn met de oprichtingsdata van de politieke partijen, dan geldt voor de RKSP als oprichtingsjaar 1926. Daarvóór heette die partij Algemeene Bond van RK Rijkskieskringorganisaties in Nederland (de officiële naam sedert 1919), die op haar beurt weer een voortzetting was van de in 1904 opgerichte Algemeene Bond van RK Kiesverenigingen in Nederland. Maar dat is niet zo steekhoudend, want reeds in het laatste kwart van de negentiende eeuw sprak en schreef men over de Katholieke Staatspartij. En hierbij sluit mijn tweede opmerking aan: de

40. De indeling die De Jonge in zijn artikel heeft aangebracht - en die ik zoveel mogelijk volg - maakt het moeilijk om literatuur over bepaalde thema's uit de partijgeschiedenis te plaatsen, tenzij men ze geforceerd bij de vergelijkende studies onderbrengt. Het thema van de partijvernieuwing is daarvan een voorbeeld. De door Puchinger en Scheps samengestelde werken kunnen nog onder de vergelijkende studies worden gerangschikt. Maar er zijn over dit thema vele boeken en artikelen geschreven, waarbij dit moeilijk gaat. Ik geef hier enkele voorbeelden, waarbij ik er de nadruk op wil leggen dat de lijst lang niet volledig is. S. W. Couwenberg heeft veel aandacht aan dit thema besteed. Onder auspiciën van het door hem geleide blad *Oost- West*, waarvan de naam is gewijzigd in *Civis Mundi*, werden enkele congressen over dit probleem georganiseerd en een aantal themanummers werden aan de partijvernieuwing gewijd: voor *Oost- West*, VII, ix (sept. 1968): 'Partijvernieuwing. Achtergronden en perspectieven'. Voor *Civis Mundi*, X, vii/viii (juli/aug. 1971): 'Politieke vernieuwing 1966-1971. Kritische evaluatie en toekomstperspectief'; XIV, iii (mei 1975): 'Politieke vernieuwing anno 1975. Hernieuwde evaluatie en toekomstperspectief'. Het blad *Wending* kwam in september 1973 (XXVIII, ix) met een speciaal nummer onder de titel 'Politieke vernieuwing in Nederland'. De tientallen artikelen in deze speciale nummers - zeer uiteenlopend in kwaliteit - zal ik hier niet opsommen. Daarnaast kunnen wel de volgende boeken worden genoemd: H. C. Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht-Kampen, 1967); D. J. Hoekstra, *Partijvernieuwing in politiek Nederland. Samenvatting en commentaar* (Alphen aan den Rijn, 1968); C. L. Patijn, *De crisis van ons partijwezen* (s.l., 1967); A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam, 1968).

41. A. F. Manning, 'Geen doorbraak van de oude structuren. De confessionele partijen na 1945', *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968) 61-87.

42. J. H. J. M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* (drie delen, 's-Hertogenbosch-Bussum, 1919-1969); P. H. J. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij, haar stichting en haar voltooiing (met medewerking van het Partijsecretariaat)* (s.l., 1939).

voorgeschiedenis van een partij is toch een deel van de geschiedschrijving over die partij? De Jonge geeft hiervoor, zoals we nog zullen zien, voor de ARP wèl titels; waarom dan niet voor de RKSP? De redenen voor de afwijzing van het boek van Witlox vind ik weinig overtuigend, maar daarmee is nog niet de vraag naar de kwaliteit van dit werk beantwoord. Ik sluit me graag aan bij het oordeel van Kossmann, volgens wie het 'anachronistisch en parochiaal in zijn benaderingswijze, maar onmisbaar vanwege de erin vervatte gegevens' is.⁴³

Belangrijker dan dit meningsverschil over kwalificaties vind ik de lacunes, die de inventaris van De Jonge ook op dit punt vertoont. In de eerste plaats wil ik wijzen op de uitvoerige en grondige studie van Beaufays⁴⁴. In de reeds genoemde bundel *Onze politieke partijen* (zie noot 24) heeft Hoffman het artikel over de Katholieke Staatspartij geschreven⁴⁵. Hoffman besteedt vooral aandacht aan de beginselen van de partij. Bornewasser beschrijft in een artikel de katholieke partijvorming vóór de Eerste Wereldoorlog⁴⁶.

Hiermee is mijn lijstje van titels van boeken en artikelen, waarin de naam van de RKSP op de een of andere manier voorkomt, op twee uitzonderingen na ook uitgeput⁴⁷. Hier wreekt zich wel in het bijzonder de enge beperking die De Jonge aan zijn inventarisatie oplegt: 'een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben' (95). Doorbreekt men die nauwe grenzen, dan moet zeker de terecht klassiek geworden geschiedschrijving over het rooms-katholieke leven in Nederland van Rogier en De Rooy worden genoemd⁴⁸. Daarnaast kunnen verschillende categorieën worden onderscheiden, waarin achtergronden en informatie over de katholieke politieke organisatie vóór de Tweede Wereldoorlog worden gevonden: boeken en artikelen over de voorgeschiedenis van de RKSP⁴⁹, over de staatkundige ideeën⁵⁰ en over de voormannen⁵¹.

43. E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederlanden België* (Amsterdam-Brussel, 1976) 590.

44. J. Beaufays, *Les partis catholiques en Belgique et aux Pays-Bas, 1918-1958* (Brussel, 1973). Ik vind Beaufays niet altijd even grondig; over Welter en diens Katholiek Nationale Partij is hij ondermaats.

45. A. C. A. Hoffman, 'De Rooms-katholieke Staatspartij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 141-172.

46. J. A. Bornewasser, 'De katholieke partij vorming tot de Eerste Wereldoorlog', *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968) 23-40. De Jonge noemt in dit verband wel Bornewassers naam, maar hij geeft dit artikel niet.

47. Uiteraard: H. J. A. M. Schaepman, *Eene katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht, 1883; heruitgegeven door de RKSP, Den Haag, 1934). Daarnaast nog: W. Mes, 'Het archief van de Rooms Katholieke Staatspartij', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1972* (Nijmegen, s.a.), 10-13.

48. L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage, 1953).

49. Onder meer J. A. Bornewasser, 'Schaepman en het isolement der Nederlandse katholieken', *Katholiek-Staatkundig Maandschrift*, XVII, vi (sept. 1963) 209-220; G. M. de Hartog, 'De politieke ontwikkeling van de Rooms-Katholieken in Nederland', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, VI (1932) 214-275; M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen, 1947); *Van het verleden naar het heden. Geschiedenis van de politieke vrijwording der katholieken* (Den Haag, s.a.).

50. Bijvoorbeeld D. Beaufort, *Politiek naar katholiek staatkundige beginselen* (Den Haag, 1933); A. van Duinkerken, *Waarom ik zo denk... Het katholieke leven van 1918 tot 1940* (Utrecht, 1948); G. J. Rooymans, *Onze groei, onze eenheid, onze kracht* (Den Haag, 1947).

I. LIPSCHITS

Voordat ik tot de KVP overga, in het kort iets over de partijpolitieke ontwikkelingen in de rooms-katholieke stroming in de jaren twintig. Er hebben zich toen enkele - kwantitatief onbelangrijke - afsplitsingen van de RKSP voorgedaan, zowel naar de behoudende zijde (Nieuwe Katholieke Partij, opgericht in 1922) als naar de vooruitstrevende zijde: Rooms-Katholieke Volkspartij (1922) - waarvan P. M. Arts de drijvende kracht was - en de Katholiek Democratische Bond (1929), die onder leiding stond van J. A. Veraart. In 1933 gingen deze twee partijen samen onder de naam Katholiek Democratische Partij, die in 1939 weer terugkeerde tot de RKSP. Over deze ontwikkelingen bestaat weinig literatuur⁵².

Ik neem de draad van het artikel van De Jonge weer op. Voor de KVP noemt hij uitsluitend het artikel van Manning (zie noot 41). Manning geeft een voortreffelijke beschrijving van het ontstaan van de KVP, zo men wil de overgang van RKSP naar KVP. Over de vraag of er na afloop van de Tweede Wereldoorlog een eigen politieke organisatie voor rooms-katholieken moest komen en, zo ja, of dat een nieuwe organisatie dan wel herstel van de RKSP moest zijn, heeft in de jaren 1944-1945 een ware brochuren-oorlog gewoed. Deze brochures zijn van fundamentele betekenis voor een goed begrip van het ontstaan van de KVP⁵³. Voor de voorgeschiedenis zou men ook een studie moeten maken van de Nederlandse Unie en van de Nederlandse Volksbeweging; het zou te ver gaan ook voor deze twee groeperingen literatuur te geven.

51. Er zijn vele biografieën die voor dit onderwerp belangrijk zijn. Hier noem ik: G. Brom, *Schaepman* (Haarlem, 1936); *idem*, *Alfons Ariëns* (twee delen, Amsterdam, 1941); *idem*, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie* (Utrecht, 1955); J. Colsen, *Poels* (Roermond, 1955); G. Gorris, *J. G. Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der Katholieken* (Amsterdam, 1947-1949); J. P. Gribling, *P. J. M. Aalberse, 1871-1948* (Utrecht, 1961); J. Persijn, *Dr. Schaepman* (drie delen, 's-Gravenhage, s.a., van het derde deel is alleen het eerste stuk verschenen); J. van Wely, *Schaepman. Levensverhaal* (tweede druk, Bussum, 1954); J. Witlox, *Schaepman als staatsman* (drie delen, Utrecht, 1960-1961).

52. Er is een bundel met opstellen, die Veraart in de jaren twintig schreef. Vooral in Veraarts aantekeningen bij die opstellen - welke aantekeningen in 1929 werden gemaakt - zien we een voorafspiegeling van de breuk met de RKSP. J. A. Veraart, *Opstellen over politiek* (Amersfoort, s.a.). Zie verder over deze ontwikkelingen in de jaren twintig: J. Bomans, *Scheuring in de R.K. Staatspartij?* (Haarlem, 1920); M. Bongaerts, *Noodzakelijkheid der katholieke eenheid* (Leiden, 1925); C. D. Wesseling, *De RK Staatspartij is eene belemmering voor de normale ontwikkeling der politieke verhoudingen in Nederland* (Den Haag, 1929).

53. Ik noem een aantal van deze brochures in alfabetische volgorde: W. J. M. van Gent, *De Nederlandsche Katholieken en het vraagstuk eener nieuwe partijgroepering* ('s-Hertogenbosch, 1945); Junior (ps. van F. J. F. M. Duynstee), *Het glazen huis. Opnieuw een RK Partij?* (s.l., 1944, illegaal); J. B. Kors, *Het vraagstuk eener eigen politieke groepering van de Nederlandsche Katholieken* (Helmond, 1944); D. A. van Meegeren, *Over de politieke toekomst van Nederland en de houding der Katholieken* (Eindhoven, 1945); Chr. J. Vrijwaert (ps. van L. G. A. Schlichting), *Een koekekseï (Totale winkel in een glazen huis?)* (s.l., 1944, illegaal); J. [H. M.] Witlox, *Onze eigen politieke organisatie blijve!* (Bussum, 1945); Ph. J. Zuydewint (ps. van L. G. A. Schlichting), *Katholieken en partijvorming. Bijdrage tot een beginselstudie* (s.l., 1944, illegaal). G. Mulders schreef als reactie drie artikelen in het *Katholiek Cultureel Tijdschrift*: 'Bevrijding en Christendom' (15 juni 1945, 289-292); 'Bevrijding, Christendom en Humanisme' (1 juli 1945, 325-329); 'Waarachtig Christendom' (15 juli 1945, 375-378). Interessant in dit verband is ook het artikel van G. Ruygers in *Christofoor*: 'Katholieke actie en politieke actie' (II, vi, augustus 1944). Dit artikel is opgenomen in: *Het woord als wapen. Keur uit de Nederlandse ondergrondse pers, 1940-1945* ('s-Gravenhage, 1952) 317-327.

Over de ontwikkeling van de KVP sedert haar oprichting zijn inderdaad nog weinig overzichten verschenen. Het proefschrift van Van Eekeren schijnt goed te zijn⁵⁴. Over enkele interessante deel-ontwikkelingen in de KVP bestaat wel wat literatuur. In 1948 stichtte Ch. J. I. M. Welter de Katholiek Nationale Partij, die een afsplitsing was van de KVP. Welter en de zijnen waren ontevreden over het Indonesië-beleid van de rooms-rode coalitie. Daarnaast beschuldigden zij de KVP ervan een klassepartij te zijn geworden: de KVP zou een arbeiderspartij zijn en niet langer tevens de belangen van de (katholieke) middenstand en hogere inkomensgroepen behartigen. Vooral onder druk van het Bisschoppelijk Mandement van 1954 keerden de 'afvalligen' in 1955 terug naar de KVP⁵⁵. Het streven naar partijvernieuwing, dat in de jaren zestig duidelijk tot uiting kwam, liet ook de KVP niet onberoerd. Binnen de partij ontstond een discussie over 'grondslag en karakter', de KVP-Radicalen vormden een eigen vleugel en na de vergadering van de Partijraad van december 1967 in Arnhem vond een afsplitsing plaats: in 1968 werd de Politieke Partij Radikalen opgericht, in oorsprong een katholieke partij⁵⁶.

De protestants-christelijke partijen worden op een weinig systematische wijze door De Jonge behandeld. Ik behandel deze groep partijen in de volgorde van het jaar van oprichting. De eerste, nationaal georganiseerde Nederlandse politieke partij is de ARP (1879). Voor de voorgeschiedenis van de ARP geeft De Jonge de titels van de dissertaties van Van der Does en van Den Hartogh⁵⁷. Met de vrij positieve waardering van beide boeken door De Jonge ben ik het eens, maar zijn lijstje over de voorgeschiedenis is beslist onvolledig. In de eerste plaats moeten hieraan werken van en over Groen worden toegevoegd⁵⁸.

54. W. A. M. van Eekeren, 'The Catholic People's Party in the Netherlands. A Study of the Party's Origin, Organization and Policies' (Washington DC, Georgetown University, 1956; unpublished PhD dissertation). Ik heb dit werk zelf nooit in handen gehad.

55. Een goed overzicht geven M. D. Bogaerts en J. Bosmans in 'Duynstee en de katholieke staatkunde', *Politiek, parlement, democratie. Opstellen voor F. J. F. M. Duynstee* (Deventer, 1975) 17-60. Verder kan worden genoemd: H. [J. M.] Hendriksen, *KVP rechtsomkeert marsch* (s.l., 1947); 'Het katholieke gesprek. Inventarisatie van perspublicaties rond het gesprek tussen KVP, KNP en KWG', *Socialisme en Democratie*, X (1953) 749-759; G. van Lieshout, 'Onzekerheid in de Nederlandse politieke situatie na het mandement', *Katholiek-Staatkundig Maandschrift*, VIII (1954-1955) 219-226; *Mandement 1954 en katholieke politieke eenheid* (s-Gravenhage, s.a.); A. F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1971* (Nijmegen, s.a.) 138-148; F. Schurer, *Protestants protest. Kanttekeningen bij het mandement der rooms-katholieke bisschoppen* (Drachten, 1954); *De staatkundige eenheid der katholieke Nederlanders, rapport van de commissie-Van der Grinten* (Den Haag, 1953); J. Veraart, *Misère van de katholieke staatkunde in Nederland* (Den Haag, 1952).

56. Zie voor deze ontwikkelingen onder meer H. G. Cloudt en Th. Westerwoud, *Denken over partijvernieuwing: een bundeling van documenten en beschouwingen over de gedachten in de KVP en de andere christelijke partijen* (Den Haag, 1967); S. W. Couwenberg, 'Het DCN en de KVP', *Politiek*, XXII, ix (1968) 296-299; *idem*, 'Discussie rond KVP', *Acta Politica*, IV, i (okt. 1968) 104-111; *Grondslag en karakter van de KVP. Rapport van de Structuurcommissie van de KVP* (Den Haag, 1966); D. de Lange, *De crisis van het Nederlands katholicisme* (Amsterdam, 1966); J. Rogier, *Een ernstig woord aan mijn Rooms-Katholieke medeburgers. Pleidooi voor een volwassen politieke keuze van katholieke Nederlanders* (Amsterdam, 1967).

57. J. C. van der Does, *Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de Anti-Revolutionaire of Christelijk-Historische Staatspartij* (Amsterdam, 1925); G. M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen, 1933).

58. Fundamenteel blijft G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van histori-*

I. LIPSCHITS

Daarnaast zijn nog wel enkele andere studies over de voorgeschiedenis te noemen, in de eerste plaats de dissertatie van D. Th. Kuiper⁵⁹. Voor de eigenlijke geschiedenis van de ARP noemt De Jonge slechts werken van De Wilde en Smeenk en van P. A. Diepenhorst⁶⁰. Vooral over het boek van De Wilde en Smeenk is De Jonge zeer te spreken: 'min of meer integraal geschiedwerk . . . een uitvoerig en verantwoord werk' (98). Buiten anti-revolutionaire klingen heb ik nog nimmer zoveel lof over dit boek horen zwaaien als bij De Jonge. Naar mijn smaak is het boek van De Wilde en Smeenk een voorbeeld van hagiografisch werk: right or wrong, my party. Om misverstand te voorkomen, ik neem dit boek zeker op in mijn inventaris, maar het voldoet niet aan de eisen die De Jonge in zijn inleiding stelt.

Met deze twee boeken is bepaald niet alles - of zelfs maar het belangrijkste - over de geschiedschrijving van de ARP gegeven. Naast De Wilde en Smeenk moet zeker een aantal andere werken uit anti-revolutionaire kring worden genoemd⁶¹. Verschillende 'toelichtingen' zijn geschreven op het program van de ARP, die in vele gevallen aanzienlijk méér geven dan alleen maar een toelichting⁶². Er bestaat veel biografisch werk van en over anti-revolutionaire leiders; hoewel dit vooral in het teken van verering van de leider staat, vindt men er een schat aan gegevens⁶³.

sche voorlezingen (tweede uitgaaf, Amsterdam, 1868). Over Groen is veel geschreven; ik beperk me tot enkele boeken die van betekenis zijn voor zijn staatkundige ideeën: J. L. P. Brants, *Groen's geestelijke groei. Onderzoek naar Groen van Prinsterer's theorieën tot 1834* (Amsterdam, 1951); P. A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen, 1932); D. Koorders, *De anti-revolutionaire staatsleer van mr. Groen van Prinsterer uit de bronnen ontwikkeld* (Utrecht, 1860); G. J. Laman, *Enkele aspecten van Groen van Prinsterers optreden als volksvertegenwoordiger* (Franeker, 1949); H. de Wilde, *Niet afgeweken. Mr. Groen van Prinsterer en de anti-revolutionaire partij* (Amsterdam, 1899). Groen wordt niet alleen door de ARP, maar door vrijwel alle protestants-christelijke partijen als hùn voorman opgeëist.

59. D. Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, conflict en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel-Kampen, 1972). Daarnaast het bijzonder aardige artikel van H. Algra, 'De weg naar het volk. Enige opmerkingen over het Anti-schoolwetverbond van 1872', *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, XXIII (1953) 65-77.

60. J. A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* (Groningen, 1949); P. A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal* (twee delen, Amsterdam, 1927-1929).

61. Zoals P. A. Diepenhorst, *Trouw en met ere. De ontwikkelingsgang der antirevolutionaire of christelijk-historische richting in vogelvlucht* (Amsterdam, 1952); *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen, 1951); *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879)* (Den Haag, 1975); E. H. Kossmann, 'De groei van de Anti-Revolutionaire Partij', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Zeist, 1956) 1-22; *Schrift en historie. Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan der georganiseerde AR-partij, 1878-1928* (Kampen, 1929).

62. A. Brummelkamp, 'De Anti-Revolutionaire Partij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 73-101; H. Colijn, *Saevis tranquillus in undis. Toelichting op het antirevolutionaire beginselprogramma* (Amsterdam, 1934); I. A. Diepenhorst, *Christelijke politiek* (Kampen, 1958); P. A. Diepenhorst, *Ons isolement. Practische toelichting van het program van beginselen der Antirevolutionaire Partij* (Kampen, 1935); B. Goudzwaard, *Grote taak voor kleine mensen. Hoofdlijnen voor een evangelisch beleid* ('s-Gravenhage, 1969); A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam, 1878); A. Kuyper, *Antirevolutionaire staatkunde* (twee delen, Kampen, 1916-1917); H. de Wilde, *De Anti-revolutionaire Partij en haar program van beginselen* (tweede druk, Wageningen, 1903).

63. Over Kuyper is veel geschreven. Ik noem hier: P. A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper* (Haarlem,

Ten slotte geeft De Jonge nog twee titels over wat ik zou willen noemen bijzondere onderwerpen uit de geschiedenis van de ARP: de dissertatie van Voerman over de verhouding tussen partijbestuur en Kamerleden en een artikel van Van Ruller over de ARP tijdens de Tweede Wereldoorlog⁶⁴. In drie opzichten gaat De Jonge hier willekeurig en fragmentarisch te werk. In de eerste plaats beperkt hij zich wat betreft de bijzondere onderwerpen tot de ARP, terwijl dit voor de andere politieke partijen óók interessant is (bijvoorbeeld de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog). In de tweede plaats is De Jonge voor de twee door hem geselecteerde bijzondere onderwerpen beslist onvolledig in zijn inventaris⁶⁵. In de derde plaats is de selectie op zichzelf aanvechtbaar. Ik ontken niet dat de twee genoemde onderwerpen interessant zijn, maar daarnaast had toch zeker de houding van de ARP inzake de koloniale politiek, Indonesië en Nieuw-Guinea moeten worden genoemd. Over dit onderwerp is vrij veel geschreven.

In de dertig jaar tussen de oprichting van de ARP (1879) en van de CHU (1908) hebben zich in de protestants-christelijke stroming een reeks interessante ontwikkelingen voorgedaan. In 1881 splitsten een groep anti-revolutionairen onder leiding van A. Brummelkamp, L. Lindeboom en C. Mulder zich af van de ARP en vormde een eigen partij: de Christelijk-Historische Kiezersbond Marnix. Een tweede afsplitsing kwam in 1888 met de oprichting van de Nationale Partij; hier speelden A. W. Bronsveld, S. H. Buytendijk en J. J. P. Valeton - aanvankelijk volgelingen van Groen en Kuyper - een leidende rol. Nadat de Nationale Partij op niets was uitgelopen, werd in 1897 de Christelijk-Historische Kiezersbond opgericht, die min of meer kan worden beschouwd als voortzetting van de Nationale

1931); P. Kasteel, *Abraham Kuyper* (Kampen, 1938); J. Romein, 'Abraham Kuyper. De klokkenist der kleine luyden', in: A. en J. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen, IV, Negentiende eeuw* (tweede druk, Amsterdam, 1941) 145-177; J. C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie* (drie delen, 's-Gravenhage-Kampen, 1923-1940, aanvulling van F. W. Grosheide); J. C. Rullmann, *Abraham Kuyper. Een levensschets* (tweede druk, Kampen, 1937); C. Smeenk, *De sociale denkbeelden van Dr. A. Kuyper* (Rotterdam-Utrecht, 1937); L. Vogel, *Die politische Ideen Abraham Kuypers und seine Entwicklung als Staatsmann* (Heidelberg, 1937). Over Colijn: *Een groot vaderlander. Dr. H. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden, 1947); G. Puchinger, *Colijn. Momenten uit zijn leven* (Kampen, 1962); R. van Reest, *De levensroman van dr. H. Colijn. Opgedragen aan ons Nederlandsche volk* (Baarn, 1937); J.C.Rullmann, *Dr. H. Colijn. Een levensschets* (Leiden, 1933).

64. J. Voerman, *Het conflict Kuyper-Heemskerk* (Utrecht, 1954); E. van Ruller, 'De Anti-Revolutionaire Partij en het verzet', *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, XXIV (1954) 133-144. Overigens heeft de verzetsman Van Ruller in het boek van De Wilde en Smeenk het stuk over de geschiedenis van de ARP in de jaren 1940-1945 geschreven.

65. Over het probleem in de ARP inzake de verhouding tussen partijbestuur en Kamerfractie onder meer: J. C. Sikkel, *In heilige roeping. De leidingkwestie in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam, 1916); *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (s.l., 1915). Dit laatste boek bevat bijdragen van A. Anema, H. Bavinck, P. A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries Czn. Voor de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog moeten in de allereerste plaats de verschillende delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong worden genoemd. De ARP is één van de trefwoorden in de registers. Vooral van Colijn schetst De Jong een genuanceerd beeld. Daarnaast: J. A. H. J. S. Bruins Slot, *Onze politiek en de toekomst* (Amsterdam, 1944); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1950); H. de Vries, *Een ophitsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw* (Utrecht, 1968).

Partij. Dezelfde Bronsveld was mede-oprichter van de Christelijk-Historische Kiezersbond; daarnaast was J. Th. de Visser een leidende figuur in die partij.

Inmiddels was het binnen de ARP tot grote zakelijke en persoonlijke conflicten gekomen tussen Kuyper en Lohman. De kwestie-Tak (1894) werd de aanleiding tot de breuk. Er ontstonden twee anti-revolutionaire Kamergroepen. In 1898 stichtten Lohman en de zijnen een eigen partij: Vrij-Antirevolutionaire Partij. In 1903 vormde deze partij samen met de Christelijk-Historische Kiezersbond van 1897 de Christelijk-Historische Partij. Naast dit alles was in 1898 de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historischen Grondslag in de Provincie Friesland opgericht. Deze 'Friese Bond' vormde met de Christelijk-Historische Partij in 1908 de CHU. Tot zover zeer schetsmatig de partij-politieke ontwikkelingen in deze stroming in de periode 1879-1908⁶⁶.

Voor deze gehele ontwikkeling geeft De Jonge alleen het bijzonder aardige artikel van Smitskamp over 'Marnix'⁶⁷. Ik kan er nog wel iets aan toevoegen. Schouten schreef een artikel over de Christelijk-Historische Kiezersbond; Lohman geeft in zijn geschiedenis van de CHU zeer veel informatie over de betrokken ontwikkelingen, terwijl hij in het boek van Van Koetsveld een bijdrage heeft geschreven over de Vrij-Antirevolutionaire Partij⁶⁸. Voor de 'Friese Bond' kan ik slechts verwijzen naar de werken van en over Hoedemaker; ik beperk me tot het proefschrift van Delfgaauw en het boek van Groenewoud⁶⁹.

Dan kom ik nu tot de CHU, waarover volgens De Jonge 'geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk' bestaat (99). Hier weer die vage uitdrukking 'wetenschappelijk geschiedwerk'. Maar wie, uitgaande van zijn normen, boeken als van Van Koetsveld (zie noot 16), van De Wilde en Smeenk (zie noot 60) en - zoals we nog zullen zien - van Van Ravestijn over de Communistische Partij opneemt, kan ook wel wat vinden over de CHU. In de eerste plaats de twee delen van Lohman met zijn bijdragen tot de geschiedenis van de CHU (zie noot 68). Vanuit de CHU is verschillende keren geschreven over de geschiedenis en de beginselen van de partij⁷⁰. Van Malsen en Suttorp hebben ieder het leven van

66. Ik hoop in 1977 een boekje te publiceren over de partij-politieke ontwikkelingen in de protestants-christelijke stroming tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

67. H. Smitskamp. 'De Christelijk-Historische Kiezersbond 'Marnix' (1881-ca. 1892)', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIII (1953) 78-92.

68. D. Schouten, 'De Christelijk-Historische Kiezersbond in de jaren 1896 en 1897', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, XII, iv (april-mei 1967) 14-22; A. F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, in opdracht van den schrijver verzorgd door H. van Malsen* (twee delen, 's-Gravenhage, s.a.), *idem*, 'De vrij-antirevolutionaire of christelijk-historische partij', in: C. E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s.a.) 519-526.

69. G. J. J. A. Delfgaauw, *De staatsleer van Hoedemaker. Een bijdrage tot de kennis van de christelijk-historische staatsopvatting* (Kampen, 1963); H. G. Groenewoud. *Levensloop en beginselen van dr. Ph. J. Hoedemaker* (Apeldoorn, 1950).

70. H. K. J. Beermink, *Geschiedenis en beginsel van de Christelijk-Historische Unie* (Den Haag, 1953); *Christelijk-Historische Unie 1908-1948* (s.l., 1950); C. E. van Koetsveld, 'De Christelijk-Historische Unie', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 1-39; J. J. R. Schmal, *Christelijk-Historisch ook nu. Inleidende beschouwingen* (Den Haag, s.a.); J. J. Schokking, *Bijdragen tot de geschiedenis van het ontstaan der CHU* (Den Haag, 1938); J. R. Snoeck Henkemans, *Geschiedenis en beginsel van de CHU* (Apeldoorn, 1934); *De Unie onderweg. Opstellenbundel samengesteld ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de CHU* (Den Haag, 1968); *Vijftig jaar CHU (1908-1958). Gedenkschrift gouden jubileum CHU* (Apeldoorn, 1958); *Wat zeggen ze ervan. Samengesteld(...) ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de CHU* (Den Haag, s.a.); J. de Zwaan, *De toekomst der CH Unie* (twee delen, s.l., 1936-1937).

Lohman beschreven; over Tilanus is er het werkje van Puchinger⁷¹. Daarnaast is er over bijzondere onderwerpen (de doorbraak en de kwestie-Van Walsum, de verhouding tussen anti-revolutionairen en christelijk-historischen) nogal wat gepubliceerd.

Hierboven is in het kort aangeduid dat de ARP tegen het einde van de negentiende eeuw enkele keren aanhang verloor in 'hervormde' richting, welke zich in 1908 in de CHU verenigde. In het eerste kwart van de twintigste eeuw zien we hetzelfde gebeuren in de 'voortstrevende' richting. A. P. Staalman richtte in 1905 uit verzet tegen de volgens hem conservatief geworden Kuypers de Christen-Democratische Partij op. In 1912 stichtten A. R. van de Laar en E. A. Keuchenius de Christelijk-Sociale Partij; zij waren niet langer tevreden met de ARP vanwege Kuypers sociale beleid en diens samenwerking met de rooms-katholieken. In 1926 vonden de twee partijen elkaar en zij vormden de Christelijk-Democratisch Unie, in welke partij Buskes een belangrijke rol zou spelen. Ten onrechte vermeldt De Jonge deze ontwikkeling niet. Over de Christen-Democratische Partij en de Christelijk-Sociale Partij is, voor zover ik weet, weinig gepubliceerd, maar voor de CDU moeten in ieder geval wel enkele titels worden genoemd⁷².

Over de SGP, zo schrijft De Jonge, bestaat, evenmin als over de CHU, 'geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk' (99). Het is waar dat er maar weinig over de SGP is geschreven en het is de vraag of het 'wetenschappelijk' is. Maar dat weinige geeft wel enige informatie over geschiedenis en beginselen van de SGP⁷³. Twee politieke partijen uit de protestants-christelijke stroming worden door De Jonge in het geheel niet genoemd: de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij van Lingbeek (1921) en het Gereformeerd Politiek Verbond (1948). Over de HGS is moeilijk wat te vinden. Voor de oorsprong van de beginselen kan worden verwezen naar de werken van en over de theologen Ph. J. Hoedemaker en H. F. Kohlbrugge. C. A. Lingbeek heeft vrij veel gepubliceerd - tal van zijn redevoeringen - maar niets of weinig over de partij zelf. Hetzelfde geldt voor een andere vooraanstaande figuur uit die kring, G. Nieuwenhuijsen. Het is weinig zinvol alle titels hier te vermelden. Het enige waar ik op kan wijzen is een brochure van Den Ouden⁷⁴. De oorsprong van het GPV moet worden gezocht in het jaar 1944, toen onder leiding van

71. H. van Malsen, *A. F. de Savornin Lohman, Ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen* (Haarlem, 1938); L. C. Suttorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* (Den Haag, 1948); G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen, 1969).

72. A. P. Staalman schreef 'De Christen-Democratische Partij' in de bundel *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 237-275. Zie voor de CDU: J. J. Buskes, *CDU en SDAP* (Amsterdam, 1932); *idem*, *Hoera voor het leven* (derde druk, Amsterdam, 1960); J. W. van Frankenhuyzen, *De CDU* (s.l., 1935); H. R. van Houten, *CDU en militarisme* (s.l., s.a.); *idem*, *Kent gij de CDU?* (s.l., 1937); P. Prins, *Wat wil de CDU?* (Kampen, 1935); H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1955); F. Schurer, *De beslagen spiegel* (Amsterdam, 1969). In 1936 nam de Gereformeerde Synode tuchtmaatregelen tegen de CDU. De toelichting op dit besluit van de Synode werd geschreven door K. Schilder, *Geen duimbreed* (Kampen, 1936).

73. J. van Dijk, *Staatkundig Gereformeerd?* (Rotterdam, 1953); R. A. den Ouden, *De Staatkundig-Gereformeerde Partij* (Amsterdam, s.a.); *Uiteenzetting van het beginselprogramma van de Staatkundig Gereformeerde Partij, I, Historisch overzicht* (s.l., s.a.; uit de inleiding blijkt dat het geschreven is door P. Zandt en dat het in 1953 is verschenen); P. Zandt, *Uiteenzetting van de artikelen van het beginselprogramma der Staatkundig Gereformeerde Partij, II* (s.l., s.a.; uit de inleiding blijkt dat het in 1965 verschenen is).

74. R. A. den Ouden, *ARP-HGS. De Anti-Revolutionaire Partij en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij en beider beginselen* (Arnhem, 1925).

I. LIPSCHITS

K. Schilder een groep Gereformeerden als Vrijgemaakten uit de Gereformeerde Kerk trad. Deze groep organiseerde zich in 1948 politiek in het GPV. In de voetnoten 25 en 26 heb ik al enige literatuur uit het GPV opgesomd. Voor het ontstaan van het GPV zijn de stukken voor het Congres van Gereformeerden van 1948 en een brochure van J. P. de Vries van belang⁷⁵. Er is vrij veel geschreven over de ideeën en de beginselen van het GPV⁷⁶.

LIBERALEN

De Jonge gebruikt als aanduiding voor deze stroming de term 'vrijzinnigen'. Aangezien die term voor mij een andere inhoud heeft, hanteer ik de uitdrukking 'liberalen'. Ik geef eerst een schetsmatig overzicht van de partijpolitieke ontwikkelingen in de liberale stroming.

De eerste, op nationale basis georganiseerde liberale partij werd in 1885 opgericht: Liberale Unie. Uiteraard was er voordien al sprake van een liberale stroming, waarbinnen Thorbecke een belangrijke rol speelde. Vrij spoedig na de oprichting van de Liberale Unie kwam het tot een breuk, geforceerd door een groep vooruitstrevende jongeren (M. W. F. Treub, C. V. Gerritsen). Deze groep stichtte in 1892 de Radicale Bond. Inmiddels was het in de Liberale Unie opnieuw tot moeilijkheden gekomen naar aanleiding van de kwestie-Tak. In 1894 en in 1896 traden groepen uit de Liberale Unie, die zich Vrij-Liberalen noemden; zij verenigden zich in 1906 in de Bond van Vrij-Liberalen. Daarvóór was er weer een splitsing geweest in de Liberale Unie: in 1901 trad het grootste deel van het Hoofdbestuur naar aanleiding van de kiesrecht kwestie uit de Unie en ging met de Radicale Bond samen in een nieuwe partij, de Vrijzinnig-Democratische Bond. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstonden in de VDB moeilijkheden. Treub verliet de partij en richtte in 1917 de Economische Bond op. Deze Economische Bond ging in 1921 met de Bond van Vrij-Liberalen (en nog enkele andere liberale splintergroeperingen) op in de Vrijheidsbond, later gewoonlijk aangeduid als de Liberale Staatspartij. Na de Tweede Wereldoorlog werd de VDB één van de samenstellende delen van de PvdA. De Liberale Staatspartij verdween; daarvoor in de plaats kwam de Partij van de Vrijheid. Nadat de vroegere VDB-leider Oud met enige aanhang uit de PvdA was gestapt, werd door deze groep met de PvdV in 1948 een nieuwe partij gevormd, de VVD. Tot zover deze summiere schets.

De Jonge geeft over de voorgeschiedenis van het liberale partijwezen slechts het artikel van Janssen Perio⁷⁷, dat overigens alleen van lokale betekenis is. Dit is beslist onvoldoende. In de eerste plaats moet worden gewezen op de studies van en over Thorbecke⁷⁸. Het

75. *Congres van Gereformeerden 30 maart - 1 april 1948. Referaten-bundel* (Kampen, s.a.); J. P. de Vries, *Het leven is één. Over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van reformatie der kerk* (Groningen, 1966).

76. Onder meer: K. Drost, A. J. Verbrugh en W. Vreeken, *Vrij politiek tractaat* (s. 1., 1949); J. Francke, *GPV: in het oude spoor vooruit!* (Emmen, 1973); B. Jongeling, *Grondvragen met betrekking tot onze politieke roeping* (Enschede, 1953); J. Meulink, *Antirevolutionair of GPV* (z.pl., 1952); *idem*, *Onze politieke roeping* (Groningen, 1954); A. J. Verbrugh, *Wat is nationaal-gereformeerd? Doel en richting van de politiek van het Gereformeerd Politiek Verbond* (Zwijndrecht, 1965); J. A. Vink, *Wat bedoelen wij met ons GPV?* (z.pl., 1950).

77. E. M. Janssen Perio, 'Liberale perikelen. De liberale kiesvereniging 'Burgerplicht' te Rotterdam 1868-1879', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXIX (1956) 172-195.

78. Ik beperk me hier tot enkele algemene studies over Thorbecke: A. Alberts, *Johan Rudolf Thorbecke* (Den Haag, 1965); K. H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke* (Leiden, 1949); I. J. Bruggmans, *Thorbecke* (Haarlem, derde druk, 1958); D. Hans, *Thorbecke* ('s-Gravenhage, 1932); S.

reeds vermelde proefschrift van Van Tijn (zie noot 28) geeft over deze voorgeschiedenis veel informatie. Brugmans en Theissen hebben over de opkomst en de voorgeschiedenis van het liberalisme gepubliceerd⁷⁹. Afzonderlijke vermelding verdient de door C. A. Tamse verzorgde uitgave van de memoires van Daniël van Eek, waarin veel boeiende informatie wordt gegeven⁸⁰.

Voor de Liberale Unie noemt De Jonge het standaardwerk van Van der Mandele⁸¹, met de klacht dat dit boek 'meer geschiedenis van de liberale stroming dan van de partij (de Liberale Unie)' geeft (99). Die klacht is wellicht gegrond, hoewel Van der Mandele in titel en ondertitel van zijn boek niet meer belooft. Voor de periode na 1900 moeten we ons volgens De Jonge behelpen met *De zindelijke burgerheren* van Vonhoff⁸². Toch is er wel meer over de Liberale Unie geschreven. Het proefschrift van Bos over Van Houten is voor dit onderwerp belangrijk⁸³. Daarnaast hebben tijdgenoten over de ontwikkelingen in de liberale partij geschreven⁸⁴. Over de Vrij-Liberalen, die door De Jonge niet worden genoemd, is - voor zover ik weet - niet veel verschenen⁸⁵.

van Houten, *De staatsleer van mr. J. R. Thorbecke* (Groningen, 1872); J. B. Manger, *Thorbecke en de historie* (Amsterdam, 1938); C. W. Opzoomer, *Thorbecke* (Amsterdam, 1872); W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)* (Arnhem, 1935); J. C. Boogman, 'J. R. Thorbecke-Uitdaging en antwoord', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 354-374; J. A. Bornewasser, 'Thorbecke en de kerken', *ibidem*, 375-395.

79. I. J. Brugmans, 'De opkomst van het liberalisme in Nederland, 1840', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (Utrecht, 1955) 33-68; J. S. Theissen, *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland* (s.l., 1930).

80. C. A. Tamse, ed., *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap, 1849-1884* (1975).

81. K. E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de Negentiende Eeuw* (Arnhem, 1933).

82. H. J. L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn, 1965). Ik heb er geen moeite mee - integendeel - dit soort boeken in de inventaris op te nemen, maar ze voldoen niet aan de door De Jonge gestelde normen. Overigens zou men dan de hele 'serie' moeten opnemen. Het zijn er langzamerhand nogal wat: L. de Vries, *Hop, hop, hop, hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig ontleend aan Recht voor Allen* (Amsterdam, 1967); M. van Amerongen en I. Cornelissen, *Tegen de revolutie: het evangelie! Het kerkvolk in de Nederlandse politiek of: het einde van een christelijke natie* (Amsterdam, 1972); B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestants leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen, 1964); I. Cornelissen, G. Harmsen en R. de Jong, *De taaie rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de twee wereldoorlogen* (Utrecht, 1965); K. Fens en M. van der Plas, *Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Utrecht, 1964); A. C. de Gooyer, *Het beeld der Vad'ren. Een documentaire over het leven van het protestants-christelijk volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht, 1965). Van iets andere opzet zijn de 'familiealbums': M. van der Plas en J. Roes, *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland* (Bilthoven, 1973); B. van Kaam en A. van der Meiden, *De dominee gaat voorbij. Familiealbum van driekwart eeuw protestants leven in Nederland* (Bilthoven, 1974).

83. G. M. Bos, *Mr. S. van Houten. Een analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Amsterdam, 1952). Hierbij moet onmiddellijk genoemd worden: S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894)* (vijf delen, Haarlem, 1903-1915).

84. Onder meer: J. d'Aulnis de Bourouill, *Eenige bladzijden uit de geschiedenis der Liberale Partij sedert 1887* ('s-Gravenhage, 1897); J. Th. Buys, *Teleurstellingen en verwachtingen van de liberale partij* (s.l., 1891); P. W. A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen,

I. LIPSCHITS

De Vrijzinnig-Democratische Bond, aldus De Jonge, 'is als partij nog nooit object van een wetenschappelijk geschiedwerk geweest' (99). Uitgaande van de door hem gestelde normen heeft De Jonge gelijk. Toch is het nuttig enige literatuur te vermelden van en over de Vrijzinnig-Democraten en hun Radicale voorgangers. De Jonge zelf noemt alleen het artikel van Vries⁸⁶, dat volgens hem een detailstudie is. Het is naar mijn mening méér dan louter een detailstudie. In de 165 voetnoten noemt Vries heel wat boeken en artikelen. Ook hier zal ik me beperkingen opleggen. Eerst iets over enkele leidende figuren. P. L. Tak speelde een belangrijke rol in de kringen, waaruit in 1892 de Radicale Bond zou ontstaan. Borrie heeft het leven van Tak beschreven⁸⁷. Leiders in de VDB waren Treub, Marchant en Oud. Treub behandel ik hieronder bij de Economische Bond; over Marchant en Oud ken ik geen belangrijke werken⁸⁸. In de bundel *Onze politieke partijen* heeft Marchant de VDB voor zijn rekening genomen, welke bijdrage in de inhoudsopgave van die bundel foutief vermeld staat als 'Vrijzinnig-Democratische Partij'⁸⁹. Bij het vijftienvintigjarige bestaan van de VDB verscheen een gedenkboek⁹⁰. In Ouds *Om de democratie* staat veel over de VDB⁹¹. Voor de overgang van VDB naar PvdA noem ik de brochures van Oud en Joekes⁹².

Noch de Economische Bond, noch de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij) worden door De Jonge genoemd. Van Treub ken ik twee autobiografische werken, terwijl Van Esveld het leven van Treub heeft beschreven⁹³. De oorlogsherinneringen zijn partijpolitiek slechts belangrijk voor de achtergronden van Treubs breuk met de VDB. De twee andere werken zijn belangrijk voor de reeks partijpolitieke ontwikkelingen waarbij Treub een be-

1886); A. Roodhuyzen, 'De Liberale Unie', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 105-140.

85. Naast de literatuur, vermeld in de noten 81 en 84 nog: J. H. W. Q. ter Spill, 'De Vrij-Liberale Partij', *ibidem*, 277-316.

86. O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 444-469.

87. G. W. B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus* (Assen, 1973). Tak is geen lid van de in 1901 opgerichte VDB geweest; hij sloot zich in 1899 bij de SDAP aan.

88. Het boek van Vonhoff vind ik wat 'mager'; H. J. L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P. J. Oud* (Alphen aan den Rijn, 1969). Over Oud ook: *Mr. P. J. Oud, gezien door zijn tijdgenoten* (Rotterdam, 1951). Van Marchant zijn de papieren geïnventariseerd: Ch. J. A. M. Schaepman, *Inventaris van de papieren van mr. H. P. Marchant (1869-1956)* (Den Haag, 1968). De bekering van de vrijzinnige Marchant tot het rooms-katholicisme veroorzaakte nogal wat beroering. Zie bijvoorbeeld: G. Voet, *De overgang van minister Marchant en de bekeringsactie der RK Kerk* (Baarn, 1935). Interessant is E. van Raalte, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen, 1962).

89. H. P. Marchant, 'De Vrijzinnig-Democratische Partij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 205-234.

90. *Gedenkboek Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1926* ('s-Gravenhage, 1926).

91. P. J. Oud, *Om de democratie* (vier delen, Den Haag-Assen, 1922-1933). In Ouds bekend werk over de parlementaire geschiedenis kan men veel over de politieke partijen vinden, maar evenals De Jonge laat ik in dit artikel de parlementaire geschiedenis buiten beschouwing.

92. P. J. Oud, *Houdt koers!* (Rotterdam, 1945); P. J. Oud, *Politieke vernieuwing* (Rotterdam, 1946); A. M. Joekes, *Van Vrijzinnig-Democratische Bond tot Partij van de Arbeid* (s.l., 1946).

93. M. W. F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem-Amsterdam, 1916); M. W. F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem, 1931); N. E. H. van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen, 1958).

GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

langrijke rol speelde: de oprichting van de Radicale Bond (1892), van de VDB (1901), van de Economische Bond (1917) en van de Vrijheidsbond (1921). Daarnaast kunnen voor de ideeën en ontwikkelingen in de Vrijheidsbond/Liberale Staatspartij nog vermeld worden de studie van Eigeman, het daboek van Heldring en de levensbeschrijving van Telders⁹⁴.

Als laatste partij in deze stroming de VVD. Beyen, Van den Bergh en Stikker hebben memoires of autobiografieën geschreven, maar die zijn in het algemeen eerder interessant voor de buitenlandse politiek van Nederland dan voor de partijpolitieke ontwikkelingen⁹⁵. Eigenlijk gaat alleen Stikker duidelijk op die ontwikkelingen in, hetgeen leidde tot een vrij felle reactie van Oud⁹⁶. Voor de ideeën van een aantal leidende figuren uit de VVD over verschillende politieke onderwerpen verwijs ik naar de bundels *Het moderne liberalisme* en *Liberale gedachten*⁹⁷.

SOCIALISTEN EN COMMUNISTEN

De Jonge behandelt achtereenvolgens de 'sociaal-democratie' en het 'communisme', terwijl hij de Bond van Christen-Socialisten in de rubriek 'andere partijen' noemt. Hierdoor ontstaat een verbrokken beeld. Ik wil een poging wagen de gemeenschappelijke oorsprong van de socialistisch/communistische stroming bij de literatuurverwijzingen intact te laten. Evenals bij de hierboven behandelde stromingen geef ik eerst een summier schets van het ontstaan van de politieke partijen in deze stroming, in dit geval in verschillende fasen.

De eerste landelijk georganiseerde groep in deze stroming, die streefde naar een eigen vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, was de in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Deze SDB leed aan een zekere tweeslachtigheid, enerzijds wilde men de parlementaire weg bewandelen, anderzijds meende men dat uitsluitend op basis van een gewelddadige revolutie de maatschappij in de gewenste richting zou kunnen worden veranderd. Hierbij speelde Domela Nieuwenhuis een belangrijke rol. Hij ontwikkelde zich van een voorstander van de parlementaire weg tot een bestrijder daarvan, uiteindelijk tot een anarchist. Mede hierdoor ontstond binnen de SDB verzet tegen het leiderschap van Domela Nieuwenhuis, dat in 1894 zou leiden tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP). Met de SDB - waarvan de naam in 1894 werd veranderd in Socialistenbond - was het nu spoedig afgelopen. Nadat in 1898 Domela Nieuwenhuis uit de Socialistenbond trad en de Vrije Socialistische Vereeniging stichtte, sloot het grootste deel van het restant van de bond zich in 1900 bij de SDAP aan.

Op dit punt onderbreek ik deze schets om na te gaan welke literatuur De Jonge vermeldt en wat naar mijn mening daaraan toegevoegd moet worden. Dat De Jonge niet begint met

94. J. A. Eigeman, *De liberale gedachte. Een nieuwe tijdgeest en een nieuwe groepeeringspartij* ('s-Gravenhage, 1928); *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954* (drie delen, Utrecht, 1970); *Levensbeschrijving van prof. mr. B. M. Telders* (Den Haag, 1972).

95. J. W. Beyen, *Het spel en de knikers. Een kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam, 1968); *Sidney van den Bergh. Een autobiografie opgetekend door J. Mulder* (Utrecht, 1975); D. U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam, 1966).

96. In *NRC* van 3, 4 en 5 februari 1966.

97. *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (Leiden, 1958); *Liberale gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. P. J. Oud ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag* (Rotterdam-'s-Gravenhage, s.a.).

I. LIPSCHITS

het vermelden van de door Harmsen verzorgde bibliografie is een ernstige lacune⁹⁸. Ongeacht of men het al dan niet eens is met zijn commentaren, Harmsen geeft 602 titels van publicaties, voor het merendeel over politieke partijen.

Voor de SDB vermeldt De Jonge Vliemens *Dageraad der volksbevrijding* en het proefschrift van Charité⁹⁹. Daarnaast mag nog wel wat andere literatuur worden genoemd. Men kan moeilijk de socialistische en communistische partijen beschrijven zonder ze tegen de achtergrond van de totale arbeidersbeweging te plaatsen. Zonder enige aanspraak te maken op volledigheid noem ik een aantal werken, die fundamenteel zijn¹⁰⁰. In de meeste van deze werken wordt de voorgeschiedenis van de SDB behandeld (de Eerste Internationale in Nederland, het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, de plaatselijke Sociaal-Democratische Vereenigingen). Voor die voorgeschiedenis in het bijzonder kan, voor de Amsterdamse situatie, gewezen worden op het reeds vermelde proefschrift van Van Tijn (zie noot 28); daarnaast moeten zeker studies worden genoemd van Bymholt, Giele en Heldt¹⁰¹.

Voor de SDB en de Socialistenbond zelf wijs ik op een artikel van Van Horssen en Rietveld en op een door de Centrale Raad van de Socialistenbond uitgegeven overzicht¹⁰². Uit verzet tegen het optreden van Domela Nieuwenhuis traden enkele vooraanstaande figuren uit de SDB; Van Raay en Van Kol hebben hun overwegingen daartoe openbaar gemaakt¹⁰³. Domela Nieuwenhuis wordt in het geheel niet door De Jonge genoemd. Over

98. G. Harmsen, *Idee en beweging. Bibliografiese aanwijzingen bij de studie en het onderzoek van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen, 1972).

99. W. H. Vliemens, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (twee delen, Amsterdam, 1905); J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag, 1972).

100. I. J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* (Den Haag, 1925); B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam, 1894); G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, I, Van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen, s.a.); F. de Jong Edz., 'De Nederlandse arbeidersklasse zoekt haar weg, 1870-1903', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Zeist, 1956) 83-112; H. Roland Holst- Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (vierde verbeterde en met een tweede deel vermeerderde druk, Rotterdam, 1932); A. J. C. Rüter, 'Hoofdtrekken der Nederlandse arbeidersbeweging in de jaren 1876 tot 1886', herdrukt in Th. J. G. Locher, W. den Boer en B. W. Schaper, ed., *Historische studies over mens en samenleving* (Assen, 1967) 36-165; H. Smits, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de 19e eeuw* (Rotterdam, 1902); L. G. J. Verberne, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de Negentiende Eeuw* (Amsterdam, 1940); J. Visscher, *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging (oude beweging)* (Amsterdam, 1939); L. L. H. de Visser, *Beknopt overzicht van de Nederlandsche arbeidersbeweging* (Amsterdam, 1935).

101. B. Bymholt, 'Een halve eeuw geleden (oprichting van de Sociaal-Democratische Vereeniging in 1878)', *De Socialistische Gids* (1928) 585-594; J. J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973); B. H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond 1871-1896* (Leeuwarden, 1896).

102. P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, I, i (mei 1975) 5-72; *Na twintig jaar. Overzicht van den strijdwijze der Socialisten, zoals die door 'Recht voor Allen' is voorgestaan en verdedigd gedurende haar twintigjarig bestaan, 1879-1899* (Amsterdam, 1899).

103. C. J. van Raay, *Mijn afscheid van den Sociaal-Demokratischen Bond* (Den Haag, 1886); Rienzi (ps. van H. H. van Kol), *Mijn afscheid van den Soc. Dem. Bond* (Wolvega, 1894).

hem en over het anarchisme in Nederland is langzamerhand wel wat gepubliceerd. Op z'n minst moeten Domela's gedenkschriften worden genoemd¹⁰⁴.

Nu dan de SDAP. Ik heb nogal wat moeite met de wijze waarop De Jonge deze partij behandelt. Met zijn beoordeling van de dissertaties van Wansink en van Cohen ben ik het eens: degelijke studies, respectievelijk over het ontstaan van de SDAP en over de ontwikkelingen in die partij in de periode 1919-1930¹⁰⁵. Aanzienlijk moeilijker heb ik het met zijn oordeel over *Het roode vaandel volgen wij*¹⁰⁶. Over geen enkel ander door hem genoemd boek steekt De Jonge zó de loftrumpet als over dit werk:

door de veelzijdigheid van zijn opzet (alleen de sociale analyses ontbreken grotendeels, maar voor de rest zijn alle ideaal-typische categorieën erin behandeld) een tot nu toe in Nederland niet geëvenaard voorbeeld van werkelijk integrale partijgeschiedschrijving (100).

In zijn conclusies noemt De Jonge het nog eens als voorbeeld voor een integrale geschiedenis (105). Hoewel ik niet zal ontkennen dat het boek in een aantal opzichten nuttig is¹⁰⁷, zou ik het niet graag als voorbeeld van een goede geschiedschrijving willen aanprijzen. De periode 1894-1910 wordt in dertien bladzijden beschreven en daarin gaat het dan om niet minder dan: de oprichting van de SDAP, de relaties met de Socialistenbond, het ontstaan van de sociaal-democratische pers, de stichting van het NVV, de strijd in het parlement, de strijd tussen het marxisme en het revisionisme, het congres van Deventer van 1909 en de oprichting van de SDP. Overigens bevat het boek geen enkele verwijzing naar bronnen of naar literatuur.

Niet minder gekleurd, maar zeker ook niet minder informatief, zijn enkele gedenkschriften en andere beschrijvingen van de ontwikkelingen in de SDAP, die bij De Jonge onvermeld blijven¹⁰⁸.

104. F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam, 1910). Zie ook het *Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis, 31 december 1916* (Amsterdam, 1916). Het heeft weinig zin hier te trachten een bibliografie over het anarchisme in Nederland samen te stellen. Voor gegevens en beschrijvingen van de sfeer verwijs ik naar: A. C. J. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum, 1972); I. Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider. Met inleiding van Ger Harmsen* (Nijmegen, 1974); D. Schilp, *Dromen van de revolutie. Een verzwegen hoofdstuk uit de sociale beweging verteld aan Joop van Tijn* (tweede druk, Amsterdam-Antwerpen, 1967).

105. D. J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem, 1939); H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie, 1919-1930* (Leiden, 1974).

106. H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* ('s-Gravenhage, 1969).

107. Kossmann (zie noot 43) noemt het 'nuttig maar oppervlakkig' (590). Harmsen (zie noot 98) noemt het partijdig, maar wel van belang vanwege de eigen herinneringen die erin verwerkt zijn (51).

108. Onder meer: 1894-1904. *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der SDAP* (Amsterdam, 1904); *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de SDAP in Nederland* (Amsterdam, 1919); C. Werkhoven en T. Swierstra, *Hoe het groeide. Een beknopte geschiedenis van het ontstaan, de ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand der Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij in Nederland* (Amsterdam, 1928); W. [H.] Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der socialistische beweging* (Amsterdam, 1931).

I. LIPSCHITS

Gelukkig noemt De Jonge voor de SDAP wel enig autobiografisch werk¹⁰⁹. Kan men van Vliegens drielidig werk nog gemakkelijk volhouden dat het meer geschiedschrijving dan memoire is, bij De Wolff ligt dat al moeilijker. Maar afgezien hiervan dient toch ook de memoire-literatuur van de socialistische voormannen te worden genoemd. Met de grootste beperkingen kom ik minimaal tot de werken van Roland Holst, Schaper, Troelstra, Vorrink, Wibaut en de nog niet vermelde memoires van Vliegen en De Wolff¹¹⁰. Van Drees alleen al zijn vier autobiografische werken te noemen¹¹¹. Dit aantal autobiografieën wordt nog overtroffen door het aantal biografieën.

De Jonge geeft ook voor de SDAP enige literatuur over bijzondere onderwerpen: plaatselijke partijgeschiedenis, SDAP en Indonesië en religieus socialisme. Op dit punt heb ik dezelfde bezwaren als hierboven bij de ARP: te willekeurig en te fragmentarisch. Voor elk van deze thema's zijn aanzienlijk méér - en zeker kwalitatief niet mindere - publikaties te noemen dan De Jonge geeft en behalve deze drie thema's zouden andere onderwerpen evenzeer, misschien zelfs eerder moeten worden behandeld: de socialistische pers, de jeugdbeweging, het socialisatie-beleid van de partij, de houding tegenover de defensiepolitiek. Over elk van die onderwerpen bestaat interessante literatuur.

In 1909 ontstond op het Deventer Congres een breuk in de SDAP. Onder leiding van Ceton, Wijnkoop en Van Ravesteyn werd de Sociaal-Democratische Partij opgericht, de latere Communistische Partij van Nederland. Voor de ontwikkeling van deze partij sedert 1909 noemt De Jonge drie boeken en twee artikelen¹¹². Het boek van Van Ravesteyn is volgens De Jonge (102) voor de ene helft ego-document en voor de andere helft wetenschappelijke geschiedschrijving. Het 'wetenschappelijke' in dit werk van Van Ravesteyn is mij geheel ontgaan; ik vind het een boeiend ego-document, dat met de grootst mogelijke voorzichtigheid moet worden gebruikt. Volgens Kossmann (zie noot 43) is het 'nogal egocentrisch' (602), terwijl het oordeel van Harmsen (zie noot 98) luidt: 'Meer rankuneuze

109. Behalve het in noot 99 genoemde werk van Vliegen ook nog: W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakten deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaar van haar bestaan* (drie delen, Amsterdam, s.a.; derde deel van 1938); S. de Wolff, *En toch ...! Driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht* (Amsterdam, 1951).

110. H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam, 1949); J. H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd en herinneringen* (twee delen, Groningen, 1933-1935); P. J. Troelstra, *Gedenkschriften* (vier delen, tweede druk, Amsterdam, 1929-1931); K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Den Dolder, 1941); F. M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam, 1936); W. H. Vliegen, *Mijn herinneringen als typograaf* (Amsterdam, 1936); S. de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum, 1954).

111. W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen, 1958); *idem*, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam, 1962); *idem*, *Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1902-1972 van Dr. W. Drees, voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer* (Assen, 1972); *Drees 90. Geschriften en gesprekken* (Naarden, 1976).

112. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam-Kampen, 1948); A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag, 1972); W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen. Kanttekeningen bij enige na-oorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme* (Amsterdam, 1967); G. Harmsen, 'Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het Nederlandse communisme', *Mededelingenblad. Orgaan van de Sociaal-Historische Studiekring*, XXIX (aug. 1966); H. Riethof, 'De Communistische Partij Oppositie, 1933-1935', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis*, XXXVII (dec. 1970) 28-46.

memoires dan geschiedschrijving' (41). Het boek van De Jonge zelf is een degelijke studie over de partij in de periode 1909-1971, terwijl Gortzak een goede schets geeft van de ontwikkelingen in de CPN na de Tweede Wereldoorlog.

Dit té karige lijstje over de SDP-CPN moet worden aangevuld. Over het ontstaan van de SDP vinden we vele gegevens in de ego-documenten van leiders van de SDAP (zie de noten 99, 109 en 110). Daarnaast kunnen worden genoemd boekjes van Troelstra en van Van der Goes en een uitvoerige brochure van het bestuur van de SDP, bestemd voor de Internationale¹¹³. Studies over personen, die tijdens hun leven een belangrijke rol in het Nederlandse communisme hebben gespeeld, worden door De Jonge in het geheel niet genoemd. Over Herman Gorter en Henriette Roland Holst is heel wat geschreven¹¹⁴. Van Tichelman is er een - aanvechtbare - biografie van Sneevliet¹¹⁵. De levensbeschrijvingen van Wijnkoop door Koejemans en van Goulooze door Harmsen zijn voor de bestudering van de ontwikkelingen in de CPN van groot belang¹¹⁶. Wie, zoals De Jonge, het 'halve' ego-document van Van Ravesteyn opneemt, mag zich naar mijn mening niet tot dit ene geval beperken. Ik noem nog zes van dit soort werken¹¹⁷.

Voor de na-oorlogse ontwikkeling in de socialistische stroming noemt De Jonge de proefschriften van Ruitenbeek over het ontstaan van de PvdA en van Van der Land over het ontstaan van de PSP¹¹⁸. Met het vrij negatieve oordeel van De Jonge over beide werken kan ik volledig instemmen. Vooral voor de studie over het ontstaan van de PvdA is dat jammer; ik heb de indruk dat mede hierdoor mogelijke promovendi zich niet aan een nieuwe dissertatie over dit onderwerp durven wagen, terwijl de tijd daarvoor nu geschikt zou zijn: er kunnen nog gesprekken worden gevoerd met oprichters van de PvdA en er is langzamerhand aardig wat archiefmateriaal beschikbaar.

Behalve het boek van Ruitenbeek is er uiteraard nog wel meer te noemen voor de PvdA. Vóór de oprichting van die partij verscheen een aantal brochures over de wenselijkheid van een brede, sociaal-democratische volkspartij¹¹⁹, terwijl Thomassen na de oprichting

113. P. J. Troelstra, *Inzake partijleiding* (Rotterdam, 1906); F. van der Goes, *Verkeerde partijleiding* (Rotterdam, 1907); *Die Gründung der SDP in Holland. Adresse an die Internationale, herausgegeben vom Vorstand der SDP* (Berlijn, 1909).

114. Het heeft voor dit artikel weinig zin te trachten een uitputtende opgave van werken over Gorter en Roland Holst te geven. Voor dit specifieke onderwerp moet zeker genoemd worden het proefschrift van H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland* (Nijmegen, 1973).

115. F. Tichelman, *Henk Sneevliet, 1888-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam, 1974).

116. A. J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam, 1967); G. Harmsen, *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist* (Utrecht, 1967).

117. In alfabetische volgorde: F. Baruch, *Links afinaar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de CPN in het conflict Moskou-Peking* (Den Haag, 1967); P. de Groot, *De dertiger jaren. Herinneringen en overdenkingen, 1, 1930-1935, II, 1936-1939* (Amsterdam, 1965-1967); J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam, 1965); A. J. Koejemans, *Van ja tot amen* (Amsterdam, 1961); G. J. M. van het Reve, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Utrecht, 1967); L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam, 1939).

118. H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Leiden, 1955); L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (Amsterdam, 1962).

119. P. Boon (ps. van J. H. Scheps), *Om de toekomst van de sociaal-democratie* (Den Dolder, jan. 1945); E. Fuut (ps. van E. A. Vermeer), *Vormgeving aan het socialisme* (s.1., nov. 1944); M. van der Goes van Naters, *Het socialisme van nu* (Amsterdam, 1945); Resocidem (ps. van J. H. Scheps), *Over de mogelijke ontwikkeling van de SDAP tot brede volkspartij* (Den Dolder, 1945). Daarnaast uiteraard de literatuur over de Nederlandsche Volksbeweging.

I. LIPSCHITS

'opening van zaken' gaf¹²⁰. Voor de ontwikkelingen in de partij na haar oprichting geeft Drees in zijn boeken veel materiaal (zie noot 111). Naast het boek van Couwenberg over het moderne socialisme¹²¹ kunnen nog enkele kortere studies worden genoemd¹²². *Socialisme en Democratie*, maandblad van de PvdA, bevat over de ontwikkeling van de PvdA vele interessant artikelen; ik beperk me hier tot het opsommen van enkele speciale nummers¹²³. Voor de activiteiten van Nieuw Links in de PvdA noem ik in de eerste plaats de brochures en boekjes, die door de aanhangers van die groep werden gepubliceerd¹²⁴. Van Dijk heeft een reeks artikelen uit dag- en weekbladen over Nieuw Links bijeengebracht¹²⁵ en Kroes schreef een vergelijkende studie over het verschijnen Nieuw Links in Amerika, Engeland en Nederland¹²⁶. Vooral uit verzet tegen de succesvolle activiteiten van Nieuw Links splitsten verschillende groepen zich van de PvdA af; zij vormden in 1970 een eigen partij, DS'70. Over die partij heeft Scheps een en ander gepubliceerd¹²⁷.

FASCISME EN NATIONAAL-SOCIALISME

Voor de politieke organisaties binnen deze stromingen noemt De Jonge twee van zijn eigen studies en werken van Joosten en Kooy¹²⁸. Hiernaast dienen zeer zeker de verschillende delen van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* te worden vermeld. De Jonge geeft een schat aan informatie, niet alleen over de NSB maar ook over

120. W. Thomassen, *Opening van zaken. Een en ander over de voorbereiding eener Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1946).

121. S. W. Couwenberg, *Modern socialisme. Achtergrond, ontwikkeling, perspectief* (Alphen aan den Rijn, 1972).

122. E. Barcsay, *Evolution du parti du travail néerlandais depuis 1946* (Parijs, 1969); J. de Kadt en G. Ruygers, *De grondslagen van het socialisme* (Amsterdam, 1947); E. Meester, *Pv/dABC. Wegwijs in woorden, taken en opbouw van een grote politieke partij* (Amsterdam, 1963); *idem*, *De partij van morgen. PvdA gaat zich vernieuwen* (Amsterdam, 1963); M. Sluysen, *De partij* (Amsterdam, 1947); K. Vorrink, 'Le parti du travail aux Pays-Bas', *Revue Politique*, 28-2-1953, 36-49.

123. 'Tien jaar Partij van de Arbeid', X (1956) ii; 'Verzuiling', XI (1957) i; 'De progressieve concentratie', XXI (1967), vii-viii; '25 jaar PvdA', XXV (1971).

124. H. van den Doel en H. Lammers, ed., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966); K. Kolthoff, ed., *Een partij om mee te werken* (Amsterdam, 1967); H. Lammers, *Hinderlijk volgen. Kronieken uit De Gids 1963-1966* (Amsterdam, 1966); H. Lammers, A. van der Louw en T. Pauka, ed., *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van Tien over Rood* (Amsterdam, 1967); H. Leune, B. Peper en P. de Ruiter, ed., *Mooi rood is niet lelijk* (Rotterdam, 1969); J. Nagel, *Ha, die PvdA* (Amsterdam, 1966); C. Tamboer, ed., *De macht van de rooie ruggen* (Amsterdam, 1967). Zie ook T. W. J. Noldus en F. J. M. Tummers, *Ontnageling der tieners. Een uitdaging aan Nieuw Links* (Tilburg, 1967).

125. J. van Dijk, *Dossier Nieuw Links in de PvdA* (Amersfoort, 1969).

126. R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen aan den Rijn, 1975).

127. J. H. Scheps, *Het progressieve als waardeloze pronk* (Apeldoorn, 1971); *idem*, *Kink in de kabel. Scheuring en polarisatie. PvdA-DS'70* (Apeldoorn, 1971).

128. A. A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag, 1968); *idem*, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen* (Assen, 1968); L. M. H. Joosten, *Katholieken en fascistten in Nederland 1920-1940* (Hilversum-Antwerpen, 1964); G. A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen, 1964).

de vele fascistische groeperingen. Verder kunnen nog genoemd worden de dissertatie van Van den Burg, een artikel van Paape en twee boeken van Zaal¹²⁹. De Jonge schrijft (103) dat het boek van Joosten en zijn eigen *Crisis en critiek der democratie* eigenlijk buiten het kader van zijn artikel vallen. Ik heb daar geen enkele moeite mee. Maar als dit strikte kader wordt doorbroken, dan moeten ook zeker de dissertaties van Schöffers en van Vellenga worden genoemd¹³⁰.

ANDERE PARTIJEN

De Jonge rekent de Bond van Christen-Socialisten tot de 'andere partijen', hoewel men deze ook - misschien zelfs beter - zou kunnen plaatsen in de socialistisch-communistische stroming. Voor deze Bond noemt hij het boekje van Van der Zee¹³¹. De BCS moet naar mijn mening in het bredere kader van het religieus-socialisme worden geplaatst en dan is er nog wel wat andere literatuur te vermelden¹³². Voor de Boerenpartij geeft De Jonge het proefschrift van Nooij¹³³. Daarnaast kunnen nog vermeld worden de boekjes van Baartmans en Stam¹³⁴.

Hermee is de partij-inventarisatie van De Jonge uitgeput. Ik wil daar nog twee partijen aan toevoegen: D'66 en de PPR. Beide organisaties zijn interessante verschijnselen in de Nederlandse politiek. Veel is er nog niet over gepubliceerd. Godschalk geeft in een artikel in het kort de ontstaansgeschiedenis van D'66 weer, waarna hij een aantal gevens vermeldt over de politieke en sociale achtergronden van de oprichters¹³⁵. Gruijters, één van de

129. G. van den Burg, *Het Nationaal Socialisme* (Rotterdam, 1940); A. H. Paape, 'Le Mouvement National-Socialiste en Hollande. Aspects politiques et historiques', *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, XVII, ii (1967) 31-60; W. Zaal, *De herstellende Lotgevallen van de Nederlandse fascistische* (Utrecht, 1966); *idem*, *De Nederlandse fascistische* (Amsterdam, 1973). Dit laatstgenoemde boek van Zaal is een omwerking van het eerstgenoemde.

130. I. Schöffers, *Het Nationaal-Socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Amsterdam, 1956); S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen, 1975).

131. D. van der Zee, *Een tijdsverschijnsel. De voormalige Bond van Christen-Socialisten* (Den Haag, 1966).

132. Onder meer: W. Banning, *De religieuze vraag* (Arnhem, 1924); *idem*, *Taak en arbeid van het religieus-socialisme* (s.l., 1925); B. Bymholt, 'Over religieus-socialistische stromingen in ons land', *De Socialistische Gids* (1923) 726-740, 935-952; *Bart de Ligt 1883-1938* (Arnhem, 1939); B. de Ligt, *Christensocialisme en SDAP* (Schiedam, 1912); *idem*, *Christen-revolutionair. Over het dramatische karakter van den godsdienst* (Zwolle, 1915); *Religieus-socialistische studiën. Bijdragen van W. Banning, H. P. Berlage, H. T. de Graaffe.a.* (Arnhem, 1929); A. Tjaden-Van der Vlies, *Religieus-socialistische stromingen in Nederland* (Baarn, 1920); C. A. Vreugdenhil, *Het religieus-socialisme in Nederland* (Hoorn, 1933); H. J. Wilzen en A. van Biemen, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen christendom en socialisme in De Blijde Wereld (1902-1932) en Tijd en Taak (1932-1952)* (Amsterdam, 1953).

133. A. T. J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radicalisme onder de boeren* (Meppel, 1969). Van dezelfde auteur ook 'Boerenpartij en radicalisme', *Sociologische Gids*, XIII (1966) 353-367.

134. K. Baartmans, *Boer Koekoek* (Amsterdam, 1966); W. Stam, *De Boerenpartij. Een politieke verkenning* (Amsterdam, 1966).

135. J. J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica*, V, i (oktober 1966) 62-74.

I. LIPSCHITS

'ideologen' van D'66, heeft een uitvoerige toelichting op het politiek program van D'66 geschreven¹³⁶. De PPR is voortgekomen uit het na-oorlogse christen-radicalisme. De Gaay Fortman en In 't Veld hebben een bundel opstellen over de christen-radicalen denkbeelden samengesteld¹³⁷. Van Hulten verzorgde twee bundels 'documenten' over het ontstaan van de PPR¹³⁸.

CONCLUSIES

Ik wil nog eens herhalen dat dit artikel niet moet worden geplaatst tegenover dat van De Jonge, maar dat men het ernaast moet leggen. Ik heb een ruimer kader gebruikt dan De Jonge, waardoor ik méér publikaties kon vermelden dan hij heeft gedaan. Waar ik met hem van mening verschil - met name de kwalificaties van bepaalde werken - is dat duidelijk aangegeven.

Bij zijn inventarisatie heeft De Jonge zich vrijwel uitsluitend beperkt tot geschriften van historici. Ook vanuit andere disciplines zijn studies verschenen, die voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen van belang zijn. In Nederland hebben vooral politicologen zich hiermee beziggehouden. Om een indruk te geven van hun werk vermeld ik van vier politicologen, die veel over politieke partijen hebben geschreven, een aantal publikaties: Daalder, Hoogerwerf, Lijphart en - hoewel ik me geen politicoloog meer mag noemen - mijzelf¹³⁹.

136. J. P. A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam, 1967).

137. B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, ed., *Christen-Radicaal* (Hilversum-Kampen, 1967).

138. M. van Hulten, ed., *Van spijtstemmers tot KVP-Radikalen. Documentatie nr. 1* (Utrecht, 1967); *idem*, ed., *Radicalen. Documentatie nr. 2* (s.1., 1968).

139. Voor H. Daalder: 'De politieke partijen en de democratie', *Het Gemenebest*, XV (1954-1955) 124-134; 'Nederland', *Repertorium van de sociale wetenschappen. Politiek* (Amsterdam-Brussel, 1958) 213-238; 'Parties and Politics in the Netherlands', *Political Studies*, III (1965) 1-16; 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', *Acta Politica*, I (1965-66) 172-196; 'The Netherlands. Opposition in a Segmented Society', in: R. A. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (Londen, 1966) 188-238, 417-425; 'Parties, Elites and Political Development in Western Europe', in: J. LaPalombara en M. Weiner, ed., *Political Parties and Political Development* (Princeton N.Y., 1966) 43-77; *On building Consociational Nations. The Cases of the Netherlands and Switzerland*. Paper UNESCO Meeting of Experts on the Problems of State Formation and Nation Building (Cérisy-la-Salle, 1970); 'Cabinets and Party Systems in the Smaller European Democracies', *Acta Politica*, VI, iii (1971) 282-303; *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974).

Voor A. Hoogerwerf: 'Politieke partijen', in: R. van Dijk en G. Kuiper Hzn., ed., *Gestalten en getijden in de sociale werkelijkheid. Een oriëntering in de sociologie* (Amersfoort, 1961); 'Politieke functies van partijen en belangengroepen', *Mens en Maatschappij* (1961) 415-422; *Ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen. ARJOS-studieconferentie 6 en 7 oktober 1961* (Den Haag, 1961); 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', *Sociologische Gids*, X (1963) 249-263; *Protestantisme en progressiviteit. Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid* (Meppel, 1964); 'Politieke partij en politieke democratie', *Oost-West*, III, ii (april 1964) 56-61; *De Nederlandse politieke partijen en de wereld van morgen* (Elthetobrochure reeks, jrg. 6, no. 17, 1965); 'De Nederlandse kiezers en het partijstelsel. Verbondenheid, weerstand en voorstelling', *Acta Politica*, II, iv (1966-1967) 297-330; 'Attitudes politiques des électeurs néerlandais', *Annales de la Faculté de Droit de Liège* (1968) iii, 419-450; 'Power to the People: Changes in the Dutch Political System', *Delta* (herfst 1971) 54-63.

Voor A. Lijphart: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam,

GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

Ofschoon mijn inventarisatie van boeken en artikelen over de Nederlandse politieke partijen omvangrijker is dan die van De Jonge, ben ik het met zijn slotconclusie eens: voor verschillende van die partijen zou het wenselijk zijn te komen tot een integrale geschiedschrijving. Op het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen trachten wij een systematische verzameling aan te leggen van gegevens over de partijen. Deze documentatie in uitgebreide zin kan dienen als basis voor studies over de politieke partijen. In toenemende mate wordt voor dit doel van ons materiaal gebruik gemaakt. Het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen heeft de mogelijkheid geopend om tot publikatie van dergelijke studies over te gaan door het sluiten van een contract met de Uitgeverij Kluwer, dat voorziet in de uitgave van een reeks cahiers onder auspiciën van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Het ligt in de bedoeling dat in 1977 de eerste drie cahiers zullen verschijnen.

In zijn conclusies ontvouwt De Jonge een program voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. In de door hem gegeven volgorde: integrale geschiedenissen van de belangrijkste partijen; studies over 'kleine en kortstondige, maar in hun tijd karakteristieke partijen', zoals HGS, KNP, OSP, RSP, RSAP; een aanvulling op de regionale en thematische geschiedschrijving; vergelijkende studies van de partijen. Het is op zichzelf een mooi program. Onze ervaring op het Centrum is echter dat men afhankelijk is van het 'aanbod', dat op zijn beurt bepaald wordt door de belangstellingssfeer van de onderzoekers. Men kan hoogstens trachten het onderzoek in een bepaalde richting te stimuleren.

Ik hoop dat dit artikel, evenals dat van De Jonge, de belangstelling voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen heeft vergroot en dat het zal leiden tot nog meer 'aanbod' en tot contacten met het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

1968); *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968); 'Consociational Democracy', *World Politics*, XXI, i (jan. 1969) 207-225; 'Kentering in de Nederlandse politiek', *Acta Politica*, IV, iii (april 1969) 231-247; 'Class Voting and Religious Voting in the European Democracies: a Preliminary Report', *ibidem*, VI, ii (april 1971) 158-171.

Voor I. Lipschits: 'De politieke partij en de selectie van kandidaten', *Sociologische Gids*, X, v (sept.-okt. 1963) 273-281; 'Partijbestuur en fractie', *Acta Politica*, I (1965-1966) 154-171; 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', *ibidem*, II, iv (1966-1967) 265-296; *Links en rechts in de politiek* (Meppel, 1969); 'Kruit aandragen voor de ontploffing. Ontwikkelingen binnen de Nederlandse partijen', *Onze Jaren 45-70*, LXXIII (1973) 2312-2316; 'Slijtage in het midden. Partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland na 1966', *ibidem*, CIV (1973) 3305-3310; 'Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen, I, De protestants-christelijke en de socialistisch/communistische stroming tot de Tweede Wereldoorlog, II, Katholieken en Liberalen vóór 1945, III, Katholieken en Protestanten na 1945, IV, Liberalen, Socialisten en Communisten na 1945', in: *Intermediair*, XI, nos. 48 t/m 51 (nov.-dec. 1975), herdrukt in *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976) 163-196; 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid', *ibidem*, 197-212.

I. LIPSCHITS

AANHANGSEL

Systematische catalogus Nederlandse politieke partijen

De alfabetisch geordende bibliografie is verwerkt in de systematische catalogus. Deze systematische catalogus is onderverdeeld in de volgende rubrieken en subrubrieken:

1. *Algemeen, diversen.* Onder deze rubriek valt alles, wat niet onder één van de volgende rubrieken is in te delen. Periodiek wordt nagegaan of hieruit afzonderlijke rubrieken kunnen worden gevormd. Op deze wijze kwamen enkele van de hieronder genoemde rubrieken tot stand.

2. Nederlandse politieke partijen

2.1 *Algemeen.* In deze rubriek worden boeken en artikelen opgenomen, die over vier of meer partijen handelen.

2.2 *Anarchisme/anarchistische organisaties.* Deze rubriek betreft anarchistische organisaties in het algemeen. De specifiek anarchistische partijen, bijvoorbeeld de Socialistische Partij van Kolthek, vallen onder rubriek 2.8.

2.3 *Fascisme/fascistische partijen.* Deze rubriek betreft fascistische en nationaal-socialistische partijen in het algemeen. De specifiek fascistische en nationaal-socialistische partijen, bijvoorbeeld NSB en NSNAP, vallen onder rubriek 2.8.

2.4 *Liberalisme/liberale partijen.* Deze rubriek betreft liberale partijen in het algemeen. De specifiek liberale partijen, bijvoorbeeld Liberale Staatspartij en VVD, vallen onder rubriek 2.8.

2.5 *Socialisme/socialistische partijen.* Deze rubriek betreft socialistische partijen in het algemeen. De specifiek socialistische partijen, bijvoorbeeld SDAP en PvdA, vallen onder rubriek 2.8.

2.6 *Confessionele partijen.* Deze rubriek betreft confessionele partijen in het algemeen (het begrip confessionele partij, wenselijkheid van confessionele partijen enz.). De specifiek confessionele partijen, bijvoorbeeld KVP en SGP, vallen onder rubriek 2.8. De samenwerking tussen ARP, CHU en KVP in het CDA valt onder rubriek 3.2.

2.7 *Protestants-christelijke partijen.* Deze rubriek betreft protestants-christelijke partijen in het algemeen. De specifiek protestants-christelijke partijen, bijvoorbeeld ARP en GPV, vallen onder rubriek 2.8.

2.8 *Alfabetisch geordend op partijnaam.* In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen per politieke partij in alfabetische volgorde: Anti-Misdaad Partij, Anti-Revolutionaire Partij, Boerenpartij, Bruggroep enz.

3. Relaties tussen partijen

3.1 *Alfabetisch.* In deze rubriek zijn de relaties tussen de politieke partijen alfabetisch geordend, bijvoorbeeld: ARP-CHU, ARP-D'66.

3.2 *Samenwerking confessionele partijen.* Dit is de rubriek voor de samenwerking van ARP, CHU en KVP in het CDA.

3.3 *Samenwerking progressieve partijen.* In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen over de samenwerking tussen D'66, PPR en PvdA (eventueel PSP en CPN).

4. *Organisatorische structuur algemeen.* In deze rubriek worden boeken, artikelen en teksten (reglementen, statuten e.d.) opgenomen over de organisatorische structuur van de politieke partijen in het algemeen of van twee of meer partijen. Boeken, artikelen en teksten over de organisatorische structuur van één politieke partij worden opgenomen in rubriek 2.8, waarvoor per partij een afzonderlijke sub-rubriek is geopend.

GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

5. *Theoretische aspecten*. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over theoretische aspecten van de politieke partij(vorming), uitgezonderd de organisatorische structuur.
6. *Kabinetcrises en kabinetformaties*. Deze rubriek betreft kabinetcrises en kabinetformaties in het algemeen en de afzonderlijke crises en formaties.
7. *Kiesstelsel*. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over het bestaande kiesstelsel (Tweede Kamer en Eerste Kamer) en over wijzigingen of voorstellen tot wijziging van het kiesstelsel.
8. *Verkiezingen*. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Eerste Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraden. Deze rubriek is chronologisch geordend.
9. *Openbare mening*. Deze rubriek betreft onderzoeken van de openbare mening op het terrein van de binnenlandse politiek.
10. *Democratisering*. Deze rubriek betreft aspecten van democratisering, zoals kiezersinvloed, politieke participatie, buitenparlementaire actie, studentenbeweging e.d.
11. *Parlement, regering, ministers, ambtenaren*. In deze rubriek gaat het vooral om de houding van de politieke partijen ten opzichte van parlement, regering enz.
12. *Dekolonisatie*. Deze rubriek betreft voornamelijk de houding van de politieke partijen ten opzichte van de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea. Deze wat specialistische rubriek is ontstaan als gevolg van het onderwijs, dat over dit onderwerp gegeven wordt.
13. *Werkgevers en werknemers*. In deze rubriek worden opgenomen boeken en artikelen over werknemers- en werkgeversorganisaties en hun onderlinge verhouding; onder deze rubriek vallen ook stakingen. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.
14. *Denkbeelden tijdens de Tweede Wereldoorlog over het partijstelsel*.
15. *Biografieën*. Deze rubriek is beperkt tot biografisch materiaal van en over Nederlandse politici.
16. *Buitenlandse politieke partijen*. Rubriek voor boeken en artikelen over buitenlandse politieke partijen. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.
17. *Vrouwenemancipatie*. Deze specialistische rubriek is opgenomen omdat over dit onderwerp mogelijk een werkcollege zal worden gegeven.
18. *Groningen*. Rubriek voor boeken en artikelen over voornamelijk partij-politieke ontwikkelingen in de provincie en in de stad Groningen.
19. *Koninklijk Huis*. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.

Per 31 december 1975 waren in de systematische catalogus Nederlandse politieke partijen 11.000 titels van boeken en artikelen opgenomen. In bijlage II wordt een overzicht gegeven van alle rubrieken en sub-rubrieken met de bijbehorende aantallen kaartjes.

I. LIPSCHITS

BULAGE II. RUBRIEKEN EN SUB-RUBRIEKEN VAN DE SYSTEMATISCHE CATALOGUS NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN MET DE BIJBEHORENDE AANTALLEN TITELS

Elk kruisje stelt 50 of een gedeelte van 50 titels van boeken of artikelen voor.

1	ALGEMEEN, DIVERSEN	X X X X X X X X X X X X X X X X X X X X X X
2	NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIEN	
2.1	algemeen	X X X X X X
2.2	anarchisme-anarchistische organisaties	X
2.3	fascisme-fascistische partijen	X
2.4	liberalisme-liberale partijen	X
2.5	socialisme-socialistische partijen	X X
2.6	confessionele partijen	X X
2.7	protestants-christelijke partijen	X X
2.8	alfabetisch op partijen:	
	Algemeen Nederlands Werklieden Verbond	X
	Anti-Misdaad Partij	X
	Anti-Revolutionaire Partij	X X X X X X X X X X X X X X X X
	Boerenpartij	X
	Bond van Christen-Socialisten	X
	Bond van Vrije Liberalen	X
	Bruggroep	X
	Christelijk Democratische Unie	X
	Christelijke Historische Unie	X X X X X
	Christelijke Sociale Partij	X
	Christelijke Volkspartij	X
	Christen-Democratische Partij	X
	Christen-Radicalen	X
	Comité van Waakzaamheid	X
	Communistische Partij van Nederland	X X X X X X X X X X X X X
	Conservatieve Partij	X
	Democraten '66	X X X
	Democratisch Socialisten '70	X X
	De Derde Weg	X
	Economische Bond	X
	Eenheid Door Democratie	X
	Evangelische Solidariteits Partij	X
	Friese Volkspartij	X
	Gereformeerd Politiek Verbond	X X
	Grönneger Bond	X
	Kabouters/Provo	X
	Katholieke Nationale Partij	X

GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

Katholieke Volkspartij	X X X X X X X X X X
	X X X X X X X X X X
Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland	X
Liberale Staatspartij	X
Liberale Unie	X
Nationaal Historische Partij	X
Nationaal Socialistische Beweging	X
Nationale Katholieke Partij	X
Nederlands Gesprek Centrum	X
Nederlandse Unie	X
Nederlandse Volksbeweging	X X
Nieuw Rechts	X
Onafhankelijke Socialistische Partij	X
Oude SDAP	X
Pacifistische Socialistische Partij	X X
Partij van de Arbeid	X X X X X X X X X X
	X X X X X X X X X X
	X X X X X X X X X X
	X X X X X X X X X X
	X
Partij van de Vrijheid	X
Politieke Partij Radikalen	X X
Protestantse Volkspartij	X
Religieus Socialistisch Verbond	X
Revolutionair Communistische Partij	X
Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij	X
Revolutionair Socialistische Partij	X
Rooms Katholieke Partij Nederland	X
Rooms Katholieke Staatspartij	X X X X X
Sociaal Democratische Arbeiders Partij	X X X X X X X X X X
Sociaal Democratische Bond	X X X
Sociaal Democratische Partij	X
Socialistische Partij	X
Socialistische Unie	X
Socialistische Werkers Partij	X
Staatkundig Gereformeerde Partij	X X
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	X X X X
Vrij Socialistische Vereeniging	X
Vrijzinnig Democratische Bond	X X

3 RELATIES TUSSEN PARTIJEN

3.1 alfabetische op partijen:

ARP-CDU	X
ARP-CHU	X
ARP-CPN	X
ARP-GPV	X
ARP-KVP	X
ARP-PvdA	X
ARP-SGP	X

I. LIPSCHITS

ARP-VVD	X
BP-CPN	X
CDU-SDAP	X
Christen-Radicalen-D'66	X
CHU-D'66	X
CHU-KVP	X
CHU-PvdA	X
CHU-VVD	X
CPN-KVP	X
CPN-NVB	X
CPN-PSP	X
CPN-PvdA	X
CPN-SDAP	X
D'66-PSP	X
D'66-PvdA	X
DS'70-WD	X
GPV-NEV	X
GPV-SGP	X
KNP-KVP	X
KVP-PvdA	XX
KVP-VVD	X
Nederlandse Unie-NSB	X
Nederlandse Unie-NVB	X
NVB-PvdA	X
NVB-SDAP	X
PSP-PvdA	X
PvdA-VVD	X
RKSP-SDAP	X
3.2 Samenwerking confessionelen (CDA)	XXX
3.3 Samenwerking progressieven	XX
4 ORGANISATORISCHE STRUCTUUR ALGEMEEN	X
5 THEORETISCHE ASPECTEN	XX
6 KABINETSCRISES EN KABINETSFORMATIES	XXX
7 KIESSTELSEL	XXXX
8 VERKIEZINGEN	XXXX
9 OPENBARE MENING	XXX
10 DEMOCRATISERING	XXX
11 PARLEMENT, REGERING, MINISTERS, AMBTENAREN	XXXX
12 DEKOLONISATIE	XXX
13 WERKGEVERS EN WERKNEMERS	XXXXXXXXXX
14 DENKBEELDEN TWEEDE WERELDOORLOG	XXXXXX
15 BIOGRAFIEËN	XXXX
16 BUITENLANDSE POLITIEKE PARTIJEN	XXXXX
17 VROUWENEMANCIPATIE	XXX
18 GRONINGEN	X
19 KONINKLIJK HUIS	x

De gouden delta, stoom en steenkool. De Rijnvaart 1815-1914

C. B. WELS

Joachim F. E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851. Von niederländisch-preußischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen* (Leiden: H. E. Stenfort Kroese, 1973, 275 blz.) en H. P. H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1830-1914. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens* (Amsterdam: Holland Universiteits Pers, 1974, 540 blz., f 67,50).

Wanneer we de literatuur over de geschiedenis van de Rijnvaart overzien, valt in de eerste plaats op dat over de middeleeuwse periode zowel van Nederlandse als van Duitse zijde allerlei is gepubliceerd, voor een deel in de vorm van bronnenuitgaven. Daarentegen zijn aan het tijdvak 1500-1800 nauwelijks zelfstandige studies van enig belang gewijd. Over de Rijnvaart in de negentiende eeuw bestaat in beide landen evenwel weer een reeks publicaties, die wat de Duitsers betreft vaak nog gespecialiseerd zijn naar stad en streek. De omvang van de literatuur over dit thema weerspiegelt vooral in Nederland goed de belangstelling van de historici voor de verschillende tijdvakken, maar is zeker niet recht evenredig met de betekenis van de Rijnvaart in deze periodes.

In de tweede plaats springt in het oog dat de Duitse literatuur voornamelijk uit het eerste kwart van deze eeuw dateert en het economisch gebeuren langs en op de Rijn en andere Duitse rivieren hoofdzakelijk beschrijft als een onderdeel van het Duitse unificatieproces. In Nederland, waar de historici zich wat later voor de Rijn zijn gaan interesseren, is het belangrijkste archiefmateriaal over dit onderwerp inmiddels gepubliceerd in de *Documenten betreffende de buitenlandse handelspolitiek van Nederland in de negentiende eeuw* door N. W. Posthumus en in de *Bescheiden betreffende de Nederlandse buitenlandse politiek* over de achtereenvolgende periodes door C. B. Wels, J. Woltring en C. Smit. Dan zijn er de dissertaties van P. J. Bouman (*Rotterdam en het Duitse achterland*) en J. Ratte (*De Nederlandse doorvoerpolitiek*). Deze beide auteurs hebben de Rijn overigens voornamelijk vanuit de Maasstad bekeken. De politieke sfeer rond de Rijnvaartproblematiek in beide landen is geschetst door J. C. Boogman in *Nederland en de Duitse Bond*. Een aanzet tot hernieuwd onderzoek ten aanzien van dit thema werd gegeven door Joh. de Vries in zijn artikel over 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw', *TvG* (1965).

Bläsing en Nusteling hebben nu nagenoeg gelijktijdig en onafhankelijk van elkaar de Rijnvaart in de negentiende eeuw als thema voor hun proefschrift gekozen. De beide dissertaties overlappen elkaar voor de jaren 1830-1850, maar dat is alleen maar winst. Het is daardoor mogelijk kennis te nemen van de beschouwingen van twee deskundige auteurs over dezelfde cruciale periode. Bij zoveel gemeenschappelijks ligt het voor de hand beide boeken eens naast elkaar te leggen.